

SREDNJOVJEKOVNE *GEMINAE* NA OTOKU U SOLINU

Radoslav Bužančić

UDK 726.54.033 (497.5 Solin) (091)

Izvorni znanstveni rad

Radoslav Bužančić

Konzervatorski odjel u Splitu

Na temelju dokumentacije iz Arhiva Dyggve i morfoloških elemenata na nedavno pronađenom Zečeviću akvarelu stare župne crkve u Solinu, autor valorizira otkriće don Lovre Katića ranosrednjovjekovnih dvojnih crkava na Gospinu Otoku podignutih koncem 10. stoljeća po uzoru na zapadnoeuropske dvorove. U tekstu je ujedno korigirana i revalorizirana Karaman-Dyggveova teza i grafička rekonstrukcija crkava sv. Stjepana i sv. Marije.

Uvod

Gospin Otok u Solinu arheološki je spomenik našeg srednjovjekovlja, najizraženije vezan uz imena hrvatskih kraljeva i kraljica u čijim se ispravama i darovnicama spominje od konca 10. stoljeća. To je sigurno i razlog što taj lokalitet u nacionalnoj arheologiji prednjači po provedenim revizijama i različitim interpretacijama. Od slučajnog nalaza 1898. godine, kada su pronađeni ostaci srednjovjekovne crkve za vrijeme radova na temeljima budućeg zvonika planiranog na sjevernoj strani crkve Gospe od Otoka, lokalitet je arheološki istraživan u četiri navrata. Prve nalaze objavio je don Frane Bulić koji je otkrio ostatke trobrodne bazilike iz starohrvatskog doba.¹ U njenom predvorju pronašao je devedeset ulomaka sarkofaga s epitaфом kraljice Jelene koji je sastavio i pročitao.²

¹ *F. Bulić*, Izvještaj predsjednika društvenoga mons. Frane Bulića o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom natpisu kraljice Jelene, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* N. S. V/1901, 201.

² Bulićevo čitanje natpisa:

(In hoc t)VMVLO Q(ui)ESCIT HELENA FA(mosa
Quae fui)T VX(o)R MIHAELI REGI MATERQ(ue)
STEFANI R(egis)
· quae deliciis r(ENVIT REGNI VIII IDVS M(ensis)
OCT(obris
quae) HIC OR(dinata f)VIT AN(no) AB INCARNA(tio

Sarkofag je pripadao hrvatskoj kraljici Jeleni koju spominje splitski arhitekton Toma u svom djelu *Historia Salonitana*. Natpis s datumom smrti 8. rujna 976. precizno je datirao gradnju crkve sedamdesetih godina 10. stoljeća.³ Pronalaskom natpisa na sarkofagu upotpunjena je praznina u genealogiji Trpimirovića, a taj po svemu izuzetno značajan nalaz otvorio je stogodišnju znanstvenu raspravu o sadržaju i lokalitetu na kojem je nađen, zbog čega je slijedio niz kasnijih arheoloških revizija različitih interpretacija.⁴

ne dni DCCCCLXXVI I(ndictione IV) CICL(o)
 l(una) V ep(acta) XVII (cic)
 lo sol(ari) V LVN(a) V (con)CVRRENTE VI.
 ITAQ(ve) (v)IVENS FV
 (it) REGN(i) MATER FIT PVPILLOR(um) TVTO(r)
 q(ue)VIDVAR(um) ICQUE
 ASPICIE(n)S VIR ANIME DIC MISERERE DEVS

³ V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996, 130.

⁴ O crkvi postoji opsežna literatura. F. Bulić, o.c.; U. Monneret de Villard, *L'architettura romanica in Dalmazia*, Milano 1910, 31; L. Jelić, *Contributo alla Storia d'arte in Dalmazia*, dodatak u "Bulletino d'archeologia e storia dalmata" Anno XXXV, Split 1912, 100; M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, Beograd 1922, 48; L. Katić, *Šišićev zbornik*, Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu, Zagreb 1929, 69; Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, 222; isti, *Tragom hrvatskih kraljeva*, Zagreb 1930, 12; isti, *Po ruševinama starog Solina*, u *Hrvatsko kolo XV*, Zagreb 1934, 13; L. Katić, *Vođa po starohrvatskom Solinu*, Split 1939, 4; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 131; L. Katić, *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*, Rad JAZU 306, Zagreb 1955, 187; isti, *Solin od VII do XX st.*, PPUD 9, Split 1955, 24-27; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj II*, Split 1964, 310; N. Cambi, *The Cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the Fourth till the Eleventh Century in the Light of Archaeological Evidence*, *Acta congressus mariologi-mariani internationalis in Croatia anno 1971. celebrati*, vol. V, "De cultu Mariano Saeculis" VI-XI, Romae 1972; isti, *Kult Marije u Solinu i Splitu (4.-11. st.) u svjetlu arheološke evidencije*, u *Bogoslovska Smotra* 44, 1974, 273; V. Gvozdanović (Goss), *Two Early Croatian Royal Mausolea*, *Peristil*, 18-19, Zagreb 1976, 5; Ž. Rapanić-D. Jelovina, *Na Otoku jedna crkva*, *Slobodna Dalmacija*, 22. svibnja 1976; Ž. Rapanić-D. Jelovina, *Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu*, VAHD 70-71/1968-1969, Split 1977, 107; T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978, 88; M. Jurković, *Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu*, PPUD 26, Split 1986-87, 61; isti, *Od Knina do Nina*, Zagreb 1992, 100; A. Piteša i dr., *Gospin Otok u Solinu*, u: *Starohrvatski Solin*, Split 1992, 121. Po Marasoviću crkva je pod karolinškim i bizantskim utjecajem i pripada trobrodnom tipu s kupolom i jednom apsidom izvana raščlanjena lezenama i s "westwerkom" s jednim ili dva zvonika, T. Marasović, *Graditeljsvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split 1994, 90, 182, 204; M. Katić, *Grobovi s Gospina Otoka u Solinu*, *Diadora* 18-19, Zadar 1996-1997, 351, Z. Dukat, *Skupni nalaz rimskog kasnocarskog bakrenog novca s lokaliteta Gospin Otok*, *Diadora* 18-19, Zadar 1996-1997, 125, M. Jurković, *L'Église et l'état en Croatie au IXe siècle - le problème du massif occidental carolingien*, u: *Hortus artium medievalium* 3, Zagreb-Motovun 1997, 31; R. Bužančić, *Mauzolej kraljice Jelene na Gospinom Otoku*, u: *Stota obljetnica otkrića nadgrobnog natpisa hrvatske kraljice Jelene 1898-1998*, Solin 1998, 10; A. Duplančić, *Crkve kraljice Jelene*, Split 1999.

Povijesni izvori

Za Jelenine crkve u Solinu znalo se iz povijesnih izvora. U kronici *Historia Salonitana* splitskog arhidakona Tome spominje se da je hrvatski kralj Zvonimir na saboru u Ninu crkvi sv. Dujma vratio crkve sv. Stjepana i sv. Marije koje su privremeno bile dane nekim redovnicima da u njima obavljaju službu Božju. U tekstu je istaknuo kako je crkve u Solinu dala sagraditi i obdariti *neka kraljica Jelena* te ih darovala splitskoj crkvi sv. Dujma u trajno vlasništvo. Toma također spominje grobove hrvatskih vladara *...ondje je naime, uzvišeni muž kralj Krešimir, i to u atriju bazilike Sv. Stjepana, zakopan sa mnogim drugim kraljevima i kraljicama.*⁵ Natpis sa sarkofaga koji je Bulić pronašao dopunio je Tominu kroniku, pojašnjivši da je *neka kraljica Jelena*, koja je živjela i vladala u drugoj polovini 10. stoljeća, žena kralja Krešimira, koji se kršćanski zvao Mihovil, a majka Stjepana Držislava, kralja Dalmacije i Hrvatske.⁶ Možemo zato smatrati da je nalaz sarkofaga potvrdio i datirao u kraj 10. stoljeća prepričani događaj iz kronike Tome Arhidakona kojom se navodi da je hrvatska kraljica Jelena *...edificavit et dotavit ...ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona*. Iz šture formule o podizanju i opremanju crkava teško je precizno utvrditi što je u građevinskom smislu značila ta nadarbina - gradnju novih ili pregradnju starih crkava. Može se, naprotiv, iz teksta razumjeti da su one Jeleninom darovnicom predane splitskoj crkvi koncem 10. stoljeća, da su kasnije bile dane redovnicima, te da su kraljevskim dekretom koncem 11. stoljeća vraćene crkvi sv. Dujma, to jest splitskoj biskupiji na čelu koje se nalazio nadbiskup Lovro.

Povrat crkava očit je i iz niza dokumenta koji slijede, poput onog kojim kralj Koloman potvrđuje ranije darovnice splitskom nadbiskupu Krešenciju 1103. godine u kojima se među ostalim spominju i solinske crkve sv. Marije i sv. Stjepana.⁷

⁵ *His temporibus celebrata fuit sinodus in ciuitate nonensi sub Iohanne cardinali apostolica sedis legato. Ubi proclamationem facier te Laurentio archiepiscopo illustries uir Demetrius, cognomento Suinimir, rex Chroatorum, restituit ecclesiae sancti Domnii ecclesiae sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificauit et dotauiit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reuerentiam regalium sepulchorum concessse fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant.*

Ibi namque magnificus uir Cresimirus rex in atrio uidelicet basilicae sancti Stephani, tumulatus est cum multis aliis regibus et reginis.

F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877, 213 (159); *Thomas Archidiaconus*, *Historia Salonitana*, digessit F. Rački, *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium (MSHSM) XXVI*, *Scriptores (SS) III*, Zagreb 1894, 55; *Toma Arhidakon*, *Kronika*, Split 1977, 54.

⁶ Titulu "kraljeva Hrvatske i Dalmacije" upotrebljava Toma Arhidakon za Držislavove nasljednike.

Ab isto Drciscla(v)o ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparhi sive patritii. Habebant namque ex successione sue originis patrum et pravorum dominium regni Dalmatie et Chroatie.

D. Farlati, *Illyrici sacri III.*, Venetiis 1765, 110.

⁷ *"...confirmamus auctoritate regia,... ecclesias sante Marie de Salona et sancti Stephani et sancti Moysi ... cum omnibus pertinentibus earumdem...."*

Je li splitski biskup, nakon povrata crkava, ustanovio kakav samostan uz crkvu sv. Stjepana, postavši patronom opatije na sličan način kao i kod samostana na Sustipanu? Bez dokumenata nije moguće na to odgovoriti, ali se solinski samostan sv. Stjepana spominje među rukopisima splitske opatije sv. Stjepana pod borovima 1129. u dokumentu kojim Brna, opat samostana, u Solinu uređuje granice zemalja svoje opatije.⁸ Nekoliko godina poslije, kralj Bela II. 1138. godine potvrđuje splitskom nadbiskupu Gaudiju posjed crkve sv. Marije u Solinu sa svim što mu pripada i svim dohotcima od mlinica.⁹ Godine 1143. kralj Gejza II. potvrdio je splitskom nadbiskupu Gaudiju posjed Sv. Marije od Otoka uz rijeku salonitanskoga grada, sa svim pripadnostima, slugama i mlinovima.¹⁰ U darovnici Gejze II. splitskom nadbiskupu kojom mu daruje samostan sv. Bartula u Kninu 1158. spominju se samostani sv. Stjepana i sv. Mojsija u Solinu.¹¹ Samostan sv. Stjepana Gejzin sin Stjepan III. u potvrdi ranije darovnice 1163. naziva *capella*, a isto tako i crkvu sv. Mojsija.¹² Dva desetljeća poslije papa Klement III., splitskom je nadbiskupu Petru godine 1191., udijelivši nadbiskupski plašt, pribrojio biskupiji crkvu sv. Marije, sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu sa svim što im pripada, uključujući i mlinove.¹³ Godine 1193. kod prodaje nekog zemljišta samostanu sv. Stjepana navodi se da se zemlja nalazi u Solinu iza crkve sv. Marije od Otoka.¹⁴ Koncem 12. stoljeća godine 1198,

T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (CD), tom II., Zagreb 1904, 10 (7); *I. Kukuljević Sakcinski*, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*, tom. II, Zagreb 1874, 8; *D. Farlati*, o.c., 164.

⁸ *Io abbate Birna hauendo la cura del monasterio di san Stefano, ho procurato ... et uenuto in luce delle terre di detto monasterio, che erano state occupate, procurai di recuperarle, et ho ritrovato un eredità di san Stefano di sette pezze di terra, et dalla terra di san Benedetto fino alla cima con la chiesa di santa Maria terra grandissima...*

“Documenti di san Stefano di Spalato” u biblioteci sv. Marka u Veneciji; *T. Smičiklas*, o.c., 39 (38); *I. Kukuljević Sakcinski*, o.c., 26.

⁹ “... do ecclesie Spalatensi pro remedio anime mee meorumque successorum et tibi Gaudio predictae matris ecclesie archiepiscopo ecclesiam sancte Marie, que est Salone, cum omnibus appendiciis suis tam mobilium quam imobilium rerum et cum molendionorum redditibus”.

T. Smičiklas, o.c., 47 (46); *I. Kukuljević Sakcinski*, o.c., 31; *D. Farlati*, o.c., 173.

¹⁰ “...Confirmo ecclesie Spalatensi et tibi Gaudine, archiepiscopo ecclesiam sancte Marie, que iuxta riuum Salonitane ciuitatis est posita, cum omnibus suis appendiciis, tam in terris, quam in vineis atque hominibus, siue molendinis”.

T. Smičiklas, o.c., 54 (53); *I. Kukuljević Sakcinski*, o.c., 35; *D. Farlati*, o.c., 174.

¹¹ “do et confirmo beato Domnio et tibi Gaudio..., et monasterium Sancti Stephani et Sancti Moysi de Salona cum omnibus pertinentiis ipsorum.”

T. Smičiklas, o.c., 87 (84); *I. Kukuljević Sakcinski*, o.c., 60; *D. Farlati*, o.c., 179.

¹² “... capellam etiam sancti Stephani et sancti Moysi de Salona, cum omnibus ad eas pertinentibus, quas pater noster Rex Gejza concessit eidem ecclesie sancti Domnii...”

T. Smičiklas, o.c., 96 (93); *I. Kukuljević Sakcinski*, o.c., 66; *D. Farlati*, o.c., 184.

¹³ “... et territorium de ... ecclesiam s. Marie in Salona cum molendinis, aquimollis et omnibus pertinentiis suis; ecclesiam sancti Moysi in Salona cum omnibus pertinentiis suis; ecclesiam sancti Stephani in Salona cum omnibus apendiciis suis;...”

T. Smičiklas, o.c., 251 (237); *I. Kukuljević Sakcinski*, o.c., 162; *D. Farlati*, o.c., 223.

¹⁴ “...qualmente io Giovanni figliolo del quondam Ratina ho uenduto all' abbate Isach di San Stefano ... una calavagia posta in Salona dopo la chiesa di S. Maria d' Atago.

“Documenti di san Stefano di Spalato” u biblioteci sv. Marka u Veneciji; *I. Kukuljević Sakcinski*, CD II, 166.

još jednom se spominju solinske crkve sv. Stjepana i sv. Mojsija u potvrdi hercega Andrije splitskoj nadbiskupiji da ih uživa sa svim njihovim pripadnostima.¹⁵ Crkva sv. Marije spominje se na isteku 12. stoljeća, oko 1200, u dokumentu vezanom uz crkvu sv. Benedikta u Splitu, u kojem svećenik Belcen *seruitor ecclesie sancte Marie de Salona*, svjedoči o tome da je ban Adrijan darovao neke zemlje.¹⁶ Andrija, kralj ugarski i hrvatski, 1207. godine potvrđuje splitskom nadbiskupu sva prava i posjede, među kojima nabroja crkve sv. Mojsija i sv. Stjepana, kao i sve mlinove na Jadru.¹⁷ Ti su mlinovi bili jedan od najznačajnijih prihoda nadbiskupije koja se, prema navodima iz dokumenata, brinula o solinskim crkvama vezujući ih uz splitske samostane sv. Stjepana i sv. Benedikta.

Nema dvojbe da su crkve nakon provale Tatara 1242. bile porušene. Kajdanov je lov na ugarskog kralja završio provalom u Solin i splitsko polje nakon opsade Klisa koji su bibrirski kneževi obranili.¹⁸ Tatari su oskrvnuli grobove vladara u potrazi za plijenom i dragocjenostima, kao što su običavali u svojim ratnim pohodima,¹⁹ opustošivši ujedno Solin i mlinice na Jadru.²⁰ Nakon tatarske najezde, desetljećima se u dokumentima ne spominju solinske crkve.

Za vladavine bibrirskih kneževa Šubića obnavlja se Solin koji postaje jednom od njihovih rezidencija iz koje vladaju, odlučuju i izdaju isprave. Isprava iz 1274. godine nosi nadnevak "...izdato u Saloni.", a odnosi se na prosvjed trogirskog biskupa banu i kninskom biskupu zbog odvajanja Šibenika iz njegove biskupije. Isti nadnevak nosi i dokument iz 1300. godine u kojem ban Pavao u Saloni dogo-

¹⁵ "...confirmo beato Domnio capellam sancti Moysi et sancti Stephani in Salona cum omnibus ad eas pertinentibus in perpetuum..."

T. Smičiklas, o.c., 308 (289); *I. Kukuljević Sakcinski*, o.c., 199; *D. Farlati*, o.c., 228 i IV, 245.

¹⁶ "Ego sacerdos Belcen humilis (seruitor ecclesie) sancte Marie de Salona ...sic affirmo et testor, prenominatas terras prefate ecclesie ostendo..."

T. Smičiklas, o.c., 368 (341); *I. Kukuljević Sakcinski*, Regesta 5. XVIII.

¹⁷ "...et ecclesias sancti Moysi, et sancti Stephani de Salona cum omnibus suis pertinentiis, ...omnia molendina, que in Salone fluvio fuerint,..."

T. Smičiklas, CD III, 70 (62).

¹⁸ Vjerujući, pak, Tatari da se kralj nalazi u kliškoj tvrđavi, počmu sa svih strana napadati na kaštel... Ali kad su doznali da se kralj ondje ne nalazi, prestanu napadati na kaštel te uzjahavši na konje, pojezde prema Trogiru. A nekolicina njih okrene se prema Splitu. (prijevod V. Rismondo)

Toma Arhidakon, Kronika, Split 1977, 143.

¹⁹ "...jer je preopaki tatarski narod razbijao grobove kršćana, a najviše knezova, oskrvnjujući ih bezbožnim rukama, a kosti su prosipali."

Toma Arhidakon, o.c., 139.

²⁰ Da su Tatari porušili solinske mlinice posredno svjedoči dokument o najmu solinskih mlinova 1258. godine kojim se splitska općina ustupajući trinaest-mjesečnu zaradu za 600 (funti) obvezuje kao vlasnik popraviti mlinove u slučaju da ih "...et si latrones uel aliqui mali homines molendina uel molas frangerent,..." Najmoprimalac se ogradio od plaćanja restauracije u slučaju uništenja mlinova od razbojnika ili zlih ljudi. Zsigurno je pamtio posljedice tatarske provale osiguravajući se od nenadanih troškova.

T. Smičiklas, CD V, 107 (622).

vara ženidbu svoje djece.²¹ Kakva je uloga Šubića u obnovi solinskih samostana, nije poznato ali treba imati u vidu da je Petar Šubić kao primorski ban, načelnik Trogira, splitski knez, uzdigavši se gotovo do suverena vladara, vodio vlastitu politiku prema Crkvi. Ona je dovela do uspostave šibenske biskupije, a možda i do uspostave hrvatske biskupije u prvoj polovini 14. stoljeća. Solinske crkve s grobovima hrvatskih vladara bile su vrlo značajne za legitimitet neovisnog kraljevstva kojem je težio. Crkva sv. Marije obnovljena je najkasnije u prvoj polovini 14. stoljeća, o čemu svjedoči isprava kojom 1342. godine knez Mladen Šubić Kliški imenuje Splićanina Tomu Albertija, datirajući pismo u Saloni, pored rijeke, nadomak crkve sv. Marije.²² Nešto prije dokument bana Mikca Mihaljevića datiran je 1323. u Solinu, pored rijeke, na dan svečanosti rođenja Blažene Djevice.²³ Maloj Gospi posvećena je crkva na Gospinu Otoku, a 8. se rujna i danas svetkuje u Solinu. Iz dokumenta bi se moglo shvatiti da je crkva do tog datuma 1323. već morala biti obnovljena. Posebno je važan dokument iz 1338. godine u kojem zastupnik samostana Male braće daje u najam neke posjede u Splitu, iz kojeg se vidi da je samostan sv. Marije u Solinu imao neke kuće u gradu Splitu, blizu crkve sv. Duha.²⁴ Ovdje se prvi put spominje postojanje samostana sv. Marije u Solinu, što bi moglo značiti da je obnova povjerena redovnicima koji su uz crkvu utemeljili i samostan. Iste je godine nadbiskup Dominik Luccari dao prepisati stari montanej crkve *st. Marije de Ottaz*, u kojemu su odvojeno navedeni posjedi solinske crkve od starijih posjeda splitske biskupije.²⁵ Iz navedenog je popisa Katić uspio rekonstruirati imanja solinske Sv. Marije i staru granicu između splitskog i kraljevskog teritorija. On je ispravno zaključio da je sastavljač popisa imao pred sobom neki stari dokument, kartular ili montanej dobara sa jasno razdijeljenim imanjima solinske crkve od imanja splitske crkve. Granice posjeda Gospe od Otoka precizno će označiti reambulacija dobara splitskog nadbiskupa 1397. godine. Dokument, datiran 23. veljače u Splitu, sastavio je kninski biskup Ladislav prema nalogu kralja Sigismunda koji je osim reambulacije dobara zatražio točne međe posjeda i razgraničenje između Splita, Klisa i Omiša.

U dijelu posvećenom Solinu i nadbiskupskim posjedima uz Jadro precizno se navodi postojanje obiju crkava na Otoku, posvećenih Blaženoj Djevici i sv. Stjepanu.²⁶ Iste godine je napravljen ispravak reambulacije na zahtjev kralja, što

²¹ "...actum in Salona..."

T. Smičiklas, CD VI, 74 (67); CD VII, 394 (349).

²² "...Actum in Salona iuxta flumen, prope ecclesiam Sancte Marie..."

Atti e memorie della società Dalmata di storia patria, vol. II.

²³ "...Datum iuxta fluvium Solun in festo nativitatis Virginis gloriose"

T. Smičiklas, CD IX, 133 (114).

²⁴ "...item domum emptam a Gallo prope domum Andree Dragari et prope domum monasterii sancte Marie de Solin et alia latera; item unum locum apud sanctum spiritum..."

T. Smičiklas, CD X, 433 (310).

²⁵ *T. Smičiklas*, CD X, 393 (291); *L. Katić*, Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad JAZU 306, Zagreb 1952.

²⁶ U arhivu splitske biskupije Katić je pronašao prijepis iz isprave od 16. srpnja 1397. vezan uz Ladislavovu reambulaciju posjeda splitske crkve od 23. veljače 1397. godine. "... discretus vir dominus Duymus Vicarius D. Archiepiscopi Spalatensis exhibuit nobis quedam instrumenta litteralia super quadam villa Prasci vocata et molendinis in fiumine Salone

su ga proveli kanonik Bartolomej, u kojem se kao i u ranijoj, Ladislavovoj reambulaciji dio posvećuje dobrima Sv. Marije od Otoka koja se “nalazi na otoku”.²⁷ Dolaskom Venecije 1420. godine rijeka Jadro postaje granicom između mletačkog Splita i hrvatskog Klisa. Ta je granica posebno postala nestabilna provalom Turaka koncem 15. i početkom 16. stoljeća kada se s mletačke strane počinje utvrđivati most preko rijeke. Klis je u turske ruke pao 1537. godine, a s njim i Solin, osim malobrojnih utvrda uz rijeku.

Zanimljivo je da u svom *Ribanju* Petar Hektorović spominje Solin i fortificirani samostan.²⁸ *Ribanje* nosi nadnevak 14. siječnja 1556, a smatra se da se Hektorovićev trodnevni izlet opisan u spjevu dogodio prethodno ljeto 1555. godine. Ručak s redovnicima u bijelom habitu opisao je u spjevu Pashoje, pjesnikov sudrug na putovanju, prisjećajući se nekog ranijeg posjeta Solinu. U to vrijeme, kako piše Hektorović, na Solinskoj rijeci postojao je dominikanski samostan s kaštilom pored Urmanića mlina. Nije poznato koji je mlin pripadao splitskoj obitelji Urmaneo, ali je moguće da se radi o mlinici na Otoku pored Jeleninih crkava koja se poslije naziva Jankova. Ta je mlinica s kulom pripadala prije dolaska Turaka “kliškim kršćanima”, ali kako je Klišani zbog rata nisu više mogli koristiti, kapetan Petar Kružić iznajmio ju je, uz pristanak kralja Ferdinanda, Splićaninu Jeronomu Cvičiću 1534. godine, četiri godine prije pada Klisa.²⁹ Turci su poštedjeli mletačkog podanika jer s Venecijom tada nisu ratovali. Možda je na sličan način poslije taj mlin nakon Cvičića došao u posjed Splićanina Urmanića kojeg spominje Pashoje. Pretpostavku kako je neki dominikanski samostan mogao biti u Solinu polovinom 16. stoljeća podupire oznaka na karti Solina iz 1671. godine, koja na Gospinu Otoku prikazuje crkvu tituliranu sv. Katarini, a ne Maloj Gospi, što bi išlo u prilog mogućoj uspomeni na dominikansku prisutnost na Otoku na kojem su uveli što-

existentibus et insula in qua existunt ecclesiae B. Virginis et Sti Stephani, salinis et aliis certis terris hinc inde diversis locis existentibus.”

T. Smičiklas, XVIII, 179 (127).

²⁷ “Item tota insula sancte Marije de Otoch cum omnibus scupellis, aquimoliis, seu insulis paruis, et pertinentiis ipsarum infra fluuium Salone (unam domum) positam cum quatuor molendinis molentibus et machinatibus,...”. Slijedi popis zemalja crkve sv. Marije od Otoka:” Item terre predictae ecclesiae sancte Mariae de Othoc infra fluuium Salone posite,...”

T. Smičiklas, XVIII, 258 (170).

²⁸ U družbi se najdoh / na solinskoj rici,
s kimi tamo sajдох, / s trimi redovnici.
Bud da š njimi bihu / jošće mnozi ini,
jedan red imihu / u biloj skupščini
i ki jim služahu, / pripravn k volji njih,
i u svemu slušahu / kakono starijih.
Oni tuj staviše / nike cke nad riku,
na ke napraviše / tarpezu veliku.
Tuj se je družina / na obid skupila
kon Urmanić mlina / i kol njih kaštila.

P. Hektorović, Ribanje i ribarsko prigovaranje (267-276), Stari Grad 1997.

²⁹ *L. Katić, Solinski mlinovi u prošlosti, Starohrvatska prosvjeta, ser. III. 2/1952.*

vanje svoje svetice.³⁰ Do kada su postojale solinske crkve na Otoku, nije moguće utvrditi. Bile su iznimno važne zbog položaja i imanja na Jadru s mlinicama. Antun Proculianus, splitski kancelar, održao je pred gradskim vijećem govor u kojem spominje Solin i crkvu sv. Stjepana.³¹ Knez Pasqualigo 1567. godine pišući o granici s Turcima opisuje most na solinskoj rijeci, a opisujući Otok spominje veliku mlinicu s dvanaest kola Rustem-paše koja je na sjevernoj strani Otoka. Osim te mlinice, ima i jedna kula s dvije mlinice koja je nekada pripadala kliškim kršćanima. Još su dvije kule u kojima za sretnijih vremena bijahu splitske mlinice.³² Sve utvrde u Solinu Turci su osvojili za Ciparskoga rata 1571. i to je zadnji datum do kojeg su mogle postojati crkve.

O crkvama sv. Marije od Otoka i sv. Stjepana u Solinu i njihovim samostanima u vrijeme nakon oslobođenja od Turaka postoji stara zabilješka na rukopisu Tomine kronike sačuvane u knjižnici trogirске obitelji Fanfogna-Garagnin. Među listovima koji su sakupljeni pod naslovom *Salonitana et Spalatensia* dopisano je, po Račkome, oko 1716. godine da su do turske invazije bile sačuvane obje crkve i njihovi samostani, a da navedene godine, početkom 18. stoljeća, postoji još samo jedna mala crkva sv. Marije, pridodana župi Vranjic.³³ Precizniji opis te crkve nalazi se u vizitaciji biskupa Cupillija 1718. godine, gdje piše da za crkvu Gospe od Otoka postoji tradicija kako je vrlo stara i da je bila više puta pregrađena i restaurirana.³⁴

Don Frane Bulić je nakon prvog istraživanja bio uvjeren da je pronašao staru crkvu sv. Marije koja se spominje u ranije navedenim dokumentima. Štoviše, smatrao je i da se uz nju nalazio i kraljevski dvorac, *villa regalis*, spomenut u jednoj od

³⁰ A. Duplančić, Crkve kraljice Jelene, Split 1999, 10.

³¹ L. Katić, o.c.

³² L. Katić, ibidem.

³³ F. Rački, Documenta, 487 (232). "San Stefano di Salona, detto così per distinguerlo dall' altro S. Stefano (de Pinis) e perchè fu fabricato tra le ruine di quella città. La Chiesa si fondò da Elena, moglie di Mislao Duca di Croazia, intorno all' anno 830. In questa si sepellivano li Principi e le Principesse della Casa ducale, e poi regia, la quale nel contado di Clissa presso Salona ebbe per lo più residenza..."

"S. Maria di Salona fu pure edificata dalla principessa Elena, che L'Arcidiacono onora col nome di Regina; e credesi che potesse essere su le ruine di S. Maria, che fù la prima chiesa e poi il Domo di Salona. Ivi pure sono sepeliti de' Principi del sangue e della corte, sinchè fu fissa nel contado di Clissa, perciò anche ivi fu edificato un altro monistero per l'oggetto accennato. Ma e prima e dopo la Parrocchia di S. Maria fu appoggista alla immediata dipendenza degli Archivescovi. Fino all' invasione dei Turchi furono in piedi questi monisteri, con le loro Basiliche, ora di S. Maria è rimasta una piccola Chiesa, la quale è un appendice alla Pparochiale di Vragizza".

Tekst se nalazi među dokumentima trogirске obitelji Fanfogna-Garagnin prikupljenima za Farlatijev *Illyricum sacrum*, koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u zbirci *salonitana ac spatensia varia* pod signaturom 8. 4. Svezak pod naslovom Povijest splitske nadbiskupije na talijanskom jeziku sa životopisima biskupa do Stjepana Cosmija, 26 r., 27 v.

³⁴ L. Katić, Zaduzbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad JAZU 306, Zagreb 1955, 206...Chiesa della Beata Vergine nell' Isola del fiume Salona detta Ottoch. Questa, per quanto si ha tradizione è molto antica e fù più volte riffata o sia restaurata. E filiale della chiesa di San Martino di Vragizza avendo il curato di questa la soprintendenza dell' altra.

Zvonimirovih isprava kojom kralj daruje Mariji, opatici samostana sv. Benedikta u Splitu, zemljište Pusticu zapadno od Salone. U ispravi se spominje da je to bilo učinjeno u kraljevskom dvorcu u kojem mjestu leži crkva sv. Marije. Bulić je ustanovio da povelja nije izdana u Kninu, kako to Farlati pogrešno navodi, nego u Solinu, kako se to razgovjetno čita na izvorniku.³⁵ Ostojić je također napomenuo da indeks isusovca Riceputija registrira u splitskoj biskupiji samostan *sanctae Mariae in Villa Regali*.³⁶

Koncem dvadesetih godina don Lovre Katić je skrenuo pozornost na dokument iz 14. stoljeća iz arhiva splitske kurije, u kojem se spominje postojanje crkava bl. Djevice i sv. Stjepana na otoku u Solinu.³⁷ U tom se dokumentu vidi da se na Gospinu Otoku pored crkve sv. Marije nalazi i crkva sv. Stjepana. Vezujući se na ranije Tomino spominjanje crkava što ih je hrvatska kraljica podigla i nadarila u Solinu, od kojih je jedna crkva sv. Marije, a druga, s grobovima hrvatskih kraljeva i kraljica u njenom atriju, posvećena sv. Stjepanu, bilo je moguće pretpostaviti da se obje crkve o kojima Toma piše nalaze na Otoku rijeke Jadro na kojem je i pronađen sarkofag kraljice Jelene. Otok je tako ponovno postao zanimljiv za nova dodatna istraživanja.

Revizijska istraživanja

Potaknuti Katićevim nalazom, uz Bulićevo zalaganje, godine 1930. Ljubo Karaman i Ejnar Dyggve su dva puta proveli reviziju ranijih istraživanja.³⁸ Karaman je ispod sadašnje crkve pronašao ostatke druge srednjovjekovne crkve. Dyggve je isto tako u potpunosti prihvatio postojanje obiju crkava na Otoku te na često objavljivanom crtežu rekonstruirao njihov izgled. Rezultati tih istraživanja nikada nisu cjelovito objavljeni, ali su sačuvani crteži, i dokumenti s bilješkama iz tog vremena.³⁹ Spomenute su revizije Bulićevih arheoloških istraživanja potvrdile arhivske nalaze don Lovre Katića i ubikaciju druge Jelenine crkve posvećene sv. Stjepanu.⁴⁰

U posljednjoj reviziji arheoloških istraživanja 1972. godine, Željko Rapanić i Dušan Jelovina podvrgli su provjeri lokalitet i spomenutu rekonstrukciju koju je Dyggve nacrtao nakon zajedničkih istraživanja s Karamanom. Iz iskopanih sonda, po njihovom sudu, nije moguće potvrditi postojanje druge Jelenine crkve na lokalitetu.

Oni su zaključili da u 10. stoljeću na Otoku u Solinu postoji samo jedna crkva, i to ona u kojoj je pronađen Jelenin natpis, a ostaci arhitekture pronađeni ispod današnje crkve, koji pripadaju prethodnoj župnoj crkvi, nisu ostaci srednjovjekovne arhitekture već neke crkve sagrađene nakon povlačenja Turaka.⁴¹ U sedam točaka

³⁵ F. Bulić, o.c., 221.

³⁶ I. Ostojić, o.c., 316.

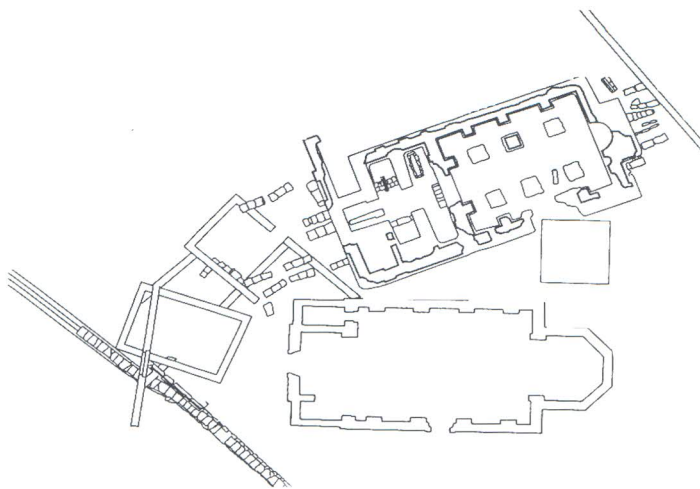
³⁷ L. Katić, Šišićev zbornik, Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu, 75.

³⁸ Radove je kao i prvi put vodilo društvo "Bihać", a stručni voditelj je bio danski arhitekt Ejnar Dyggve.

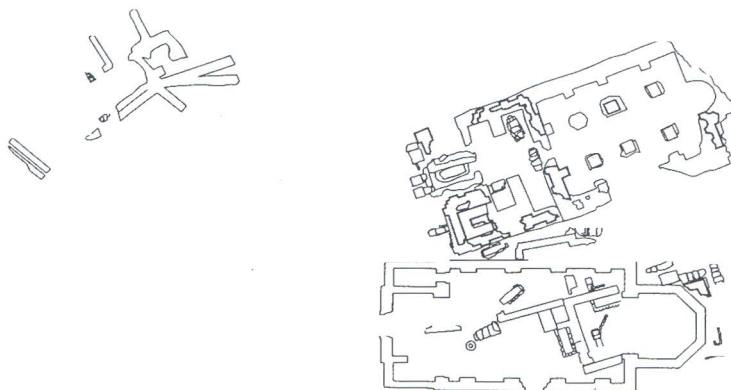
³⁹ Arhiv Dyggve, Konzervatorski odjel u Splitu.

⁴⁰ L. Katić, Vođa po starohrvatskom Solinu, Split 1939, 6; isti, Solin od VII-XX st. u: Prošlost i spomenici Solina, Solin 1971, 69.

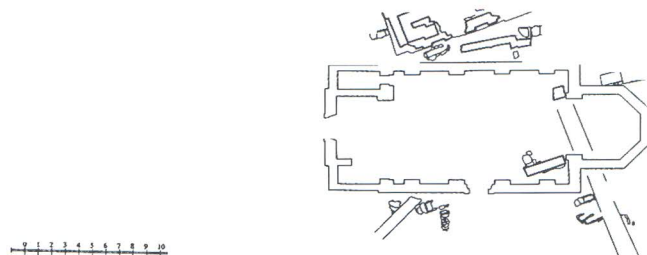
⁴¹ Druga crkva koju spominje Tomina Kronika bila bi prema njihovoj interpretaciji obližnja građevina čiji se ostaci nalaze u Gradini; Ž. Rapanić-D. Jelovina, Revizija istraživanja..., 107.

Nacrt istraživanja don Frane Bulića iz 1898. g.

Nacrt revizionih istraživanja Ljube Karamana i Ejnara Dyggvea iz 1930. g.

Nacrt revizionih istraživanja Dušana Jelovine i Željka Rapanića iz 1972. g.

na početku zaključnog poglavlja nabrojili su premise kojima su upozorili na pogreške u Karaman-Dyggveovoj rekonstrukciji južne crkve i sukladno tome odbacili mogućnost da je postojala druga crkva na Otoku u vrijeme kraljice Jelene.⁴²

⁴² Kao rezultat provedenih sondažnih istraživanja navedeni su ovi zaključci:

1. *Ostaci zidova ispod današnje crkve ne pokazuju elemente po kojima bi se sa sigurnošću moglo tvrditi da je u 10. st. pokraj trobrodne bazilike postojala još jedna crkva.*

Nije sporno postojanje ostataka ranije crkve ispod zidova današnje župne crkve. Ipak izgleda da to ne mogu biti zidovi neke barokne građevine jer je crkvu vizitator već 1718. godine nazvao starom i višeput pregrađenom. Zato bi crkva prije mogla biti iz ranog srednjeg vijeka.

2. *Sačuvani ostaci tih zidova upućuju na drugo vrijeme, a ne na 10. st., jer se bitno razlikuju od načina na koji su sagrađeni zidovi trobrodne bazilike. Da su istodobni, trebali bi nedvojbeno jedni drugima nalikovati.*

Pretpostavka polazi od nesporne datacije sjeverne bazilike u 10. stoljeće. Ipak valja napomenuti da crkve nisu morale biti istodobno podignute. Jedna je mogla biti pregrađena ranija građevina uz koju je sagrađena druga, što bi objasnilo razlike u strukturi zidova, a ujedno pojasnilo ranije zapaženu slojevitost arhitekture sjeverne crkve.

3. *Elementi crkve koju je nacrtao Dyggve, tj. jugozapadni dio atrija što izlazi izvan južnog zida današnje crkve, nisu pronađeni, niti ima ikakvih tragova da je tu nekada bilo zidova.*

Dyggve je pogrešno interpretirao veliki atrij pred južnom crkvom smatrajući ga srednjovjekovnim predvorjem. Nacrtao je njegovu rekonstrukciju pred crkvom vjerojatno potaknut navodom o brojnim grobovima hrvatskih vladara koji su se u crkvi nalazili. Ostaci zidova pred južnom crkvom, kao i tragovi popločanja vidljivi na nacrtu i fotografijama iz 1930. godine, pripadali su samo malim dijelom izvornom predvorju crkve, dok je veći dio pripadao ostacima novog trijema sagrađena nakon oslobođenja Solina od Turaka. Zato u sondi-4 (iz istraživanja 1972. godine), izvan južnog zida današnje crkve nisu pronađeni ostaci zidova, ali to ne osporava postojanje srednjovjekovne crkve.

4. *U unutrašnjosti današnje crkve pred oltarom otkopan je dio debelog antičkog zida, koji se proteže i izvan crkve i s jugoistočne strane. Namjenu zida nije zasad moguće točno odrediti, no vjerojatno je bio substrukcija. U 10. st. bio je svakako izvan funkcije, jer se grobovi iz tog vremena naslanjaju na njegove ostatke, tada plitko pod zemljom.*

Ostaci masivnog antičkog zida pronađeni u dubljim slojevima pod oltarom današnje crkve pripadaju nekoj građevini prije Jeleninih crkava, a vjerojatno su u vezi s ostacima sličnog zida pod sjevernom bazilikom, nađenim za vrijeme Buličevih istraživanja.

5. *U unutrašnjosti crkve otkopana je velika grobnica koja je po svoj prilici bila kosturnica u koju su položeni ostaci izvađeni iz okolnih grobova.*

Velika grobnica je zacijelo kosturnica u koju su polagani ostaci izvađeni iz okolnih grobova.

6. *Izvan današnje crkve u ovom sondiranju otkriveno je devet grobova koji dotad nisu bili pronađeni. Pet ih je iz starohrvatskog doba; to su oni s manjom relativnom dubinom (do oko 50 cm), a četiri su svakako mlađi; to su oni s većom relativnom dubinom (do oko 150 cm).*

Istraženi grobovi nalaze se u sondi-2 i sondi-4 (istraživanje 1972. godine) izvan arhitekture srednjovjekovne crkve i potvrđuju kako je pogrešna Karaman-Dyggveova datacija nadograđenog trijema pred srednjovjekovnim predvorjem.

7. *Svi predmeti koji su nađeni izvan grobova - (novac, keramika i staklo, te mali brončani čekić) ne mogu pomoći u determiniranju i datiranju ni arhitekture ni pojedinih slojeva, jer su nađeni izvan čvrsto određenih ili zatvorenih cjelina (sonda-3).*

Arheološki nalazi pronađeni u sondi-3 ne determiniraju niti datiraju okolnu arhitekturu i slojeve.

Zaključak ove revizije prihvatila je nakon toga gotovo sva znanstvena javnost.

Neki su pak pretpostavili da se dva titulara odnose na istu crkvu, od kojih bi se jedan mogao odnositi na predvorje u funkciji westwerka.⁴³ Postojala je ipak stalna sumnja u pobijanje Katićeve pretpostavke i Karaman-Dyggveovih zaključaka o pronalasku druge crkve na Otoku, posebno zbog nedvosmislenog teksta reambulacije iz 1397. godine, koji potvrđuje da se ona nalazila na Otoku.⁴⁴

Položaj

Stara župna crkva je izgorjela u požaru 1875. godine, a nad njom je sagrađena današnja klasicistička Gospa od Otoka.

Usporedbom preciznih planova iz vremena prvih geodetskih snimanja Salone i novih snimaka Gospina Otoka,⁴⁵ može se točno utvrditi položaj stare izgorjele crkve u odnosu na novu. Nalazila se na mjestu današnje, svojom osi zakrenuta petnaestak stupnjeva na jug, sa svetištem pod začeljnim zidom nove apside, iz čega se može zaključiti kako položaj stare župne crkve odgovara ostacima pronađenim za istraživanja 1930. i 1972. godine. Izgled te crkve sačuvan je na akvarelu Petra Zečevića, što ga je pronašao i objavio Bulić.⁴⁶ Slika prikazuje crkvicu kojoj

Iz navedenog je vidljivo kako potpuno ispravna zapažanja istraživača, uz nadopunu prve dvije navedene točke koje mogu biti i drugačije interpretirane, ne osporavaju postojanje druge crkve nego ukazuju na pogreške Karaman-Dyggveove grafičke rekonstrukcije. U svakom slučaju iz navedenog se ne može zaključiti kako u 10. st. na Otoku u Solinu i na prostoru Otoka o kojem je ovdje riječ postoji samo jedna crkva, usprkos pronađenim ostacima i dokumentu koji njeno postojanje nedvojbeno potvrđuje.

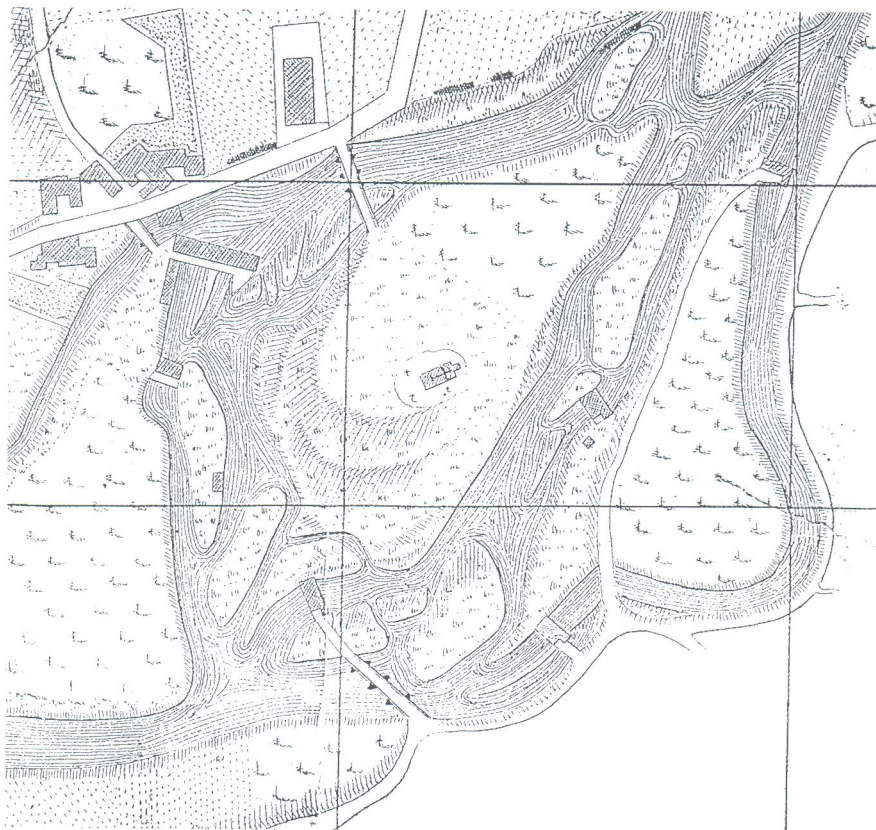
⁴³ M. Jurković, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, 83.

⁴⁴ S. Kovačić osporava pretpostavku da je na Otoku u Solinu samo jedna crkva posvećena sv. Stjepanu, napominjući kako je tekst reambulacije iz 1397. godine jasan, te da se na Otoku tada nalaze dvije crkve. S. Kovačić, Na otoku su bile dvije crkve, Slobodna Dalmacija, 15. 01. 1998, 16;

Gvozdanović je ostao uz Karamanove zaključke, pretpostavivši kako je crkva pronađena pod župnom crkvom posvećena sv. Stjepanu, V. Gvozdanović (Goss), Two Early Croatian Royal Mausolea, 7; kasnije je ipak prihvatio postojanje samo jedne crkve sa dva titulara jer piše "Cjelokupni zapadni dodatak Sv. Marije i Sv. Stjepana na Otoku u Solinu, vjerodostojno datiran prije 976, dio je vladarskog mauzoleja.", gdje pod Sv. Stjepan i Sv. Marija podrazumijeva jednu crkvu. Isti, Preromanička arhitektura u Hrvatskoj, Zagreb 1996, 148. Sumnju u postojanje samo jedne crkve na Otoku izrazio je i A. Piteša koji je nabrajajući dokumente vezane uz Otok napisao kako "Sudeći po dokumentima, na Otoku je postojala crkva sv. Marije i prije 17. st., kada su je podigli novi doseljenici. Dokumentirana je crtežom Petra Zečevića i označena u Calergijevoj topografskoj karti iz 1675. pod br. 2075 *La Madonna assunta nominata di Oioch*", u A. Piteša i dr., o.c., 130.

⁴⁵ U staroj planoteci Konzervatorskog odjela u Splitu čuva se snimak Salone što ga je izradio Vicko Andrić za potrebe Arheološkog muzeja (Lanza) iz godine 1820, a novi snimak Otoka napravljen je prije nego su uklonjeni ostaci jugoslavenske vojarne s Otoka 1995. godine.

⁴⁶ U albumu postoji još jedna neobjavljena slika Gospine crkve na Otoku u Solinu, koju je donio A. Duplančić na skupu HAD-a u Makarskoj u listopadu 1998, a na kojoj je još jasnije vidljiva stara struktura crkve što je na sjevernom zidu još u 19. st. imala sačuvane lezene.

Vicko Andrić, Geodetski snimak Otoka iz 1820. g.

se zbog preinaka teško može odrediti stil i vrijeme gradnje. Neke niše olovkom nacrtane na južnom zidu daju naslutiti njenu staru strukturu, dok preslica i predvorje, djelomice drveno i nerazmjerno dugo, odaju dojam recentne građevine. U istoj mapi crteža, na istom listu, sačuvan je još jedan akvarel s motivom solinske crkve i groblja koji prikazuje crkvu s predvorjem okruženu grobljanskim zidom i stablima, kao i na ranije poznatom akvarelu.⁴⁷ Prikazano je sjeverno bolje sačuvano pročelje, raščlanjeno s vanjske strane pilastrima.⁴⁸ Temelji te crkve pronađeni su za Karaman-Dyggveove revizije 1930. godine. Oba su iskusna istraživača zaključila kako su pred njima ostaci srednjovjekovne crkve. U Karamanovu izvještaju od 13.

⁴⁷ A. Duplančić, Crkve kraljice Jelene, 12.

⁴⁸ Akvarel nedvojbeno prikazuje Otok u Solinu s crkvom okruženom hrastovima, što je iscrpno elaborirao A. Duplančić, o.c., 16; a potvrđuje to i Bulićev opis lokaliteta iz 1898. godine u kojem piše da su grobovi oštećeni od "žilja dvajuh drevnih dubova", F. Bulić, o.c., 208.

Petar Zečević, Crkva Gospe od Otoka, oko 1840. g.
(Arheološki muzej - Split)

07. 1930. godine Konzervatorskom uredu stoji: ... "ali su ispod pločnika župske crkve otkriveni ostaci i temelji jedne starohrvatske crkve, koje zidovi teku usporedno sa zidovima ranije otkrite crkve s Jeleninim sarkofagom".⁴⁹ Karaman na drugome mjestu piše: "Jasno je po svemu, po tehnici i materijalu, po položaju i osnovi da je sada otkrivena starohrvatska crkva građena u isto vrijeme i po jedinstvenoj osnovi i zamisli s ranije otkrivenom starohrvatskom crkvom tik na sjeveru župske crkve, gdje je nađena grobnica kraljice Jelene. Tim je više nego vjerojatno, da smo onim prijašnjim i ovim sadašnjim iskopinama uspjeli ustanoviti položaj i pronaći ostatke crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije, o kojima Toma priča..."⁵⁰

Arsen Duplančić je uspoređujući akvarele splitskog slikara Petra Zečevića nastale polovinom 19. stoljeća - jedan je akvarel Bulić objavio i gleda na južno pročelje solinske župne crkve, a na drugom je prikazan pejzaž s hrastovim šumarkom - prepoznao dvije slike istog krajolika s prikazom Gospina Otoka u Solinu.

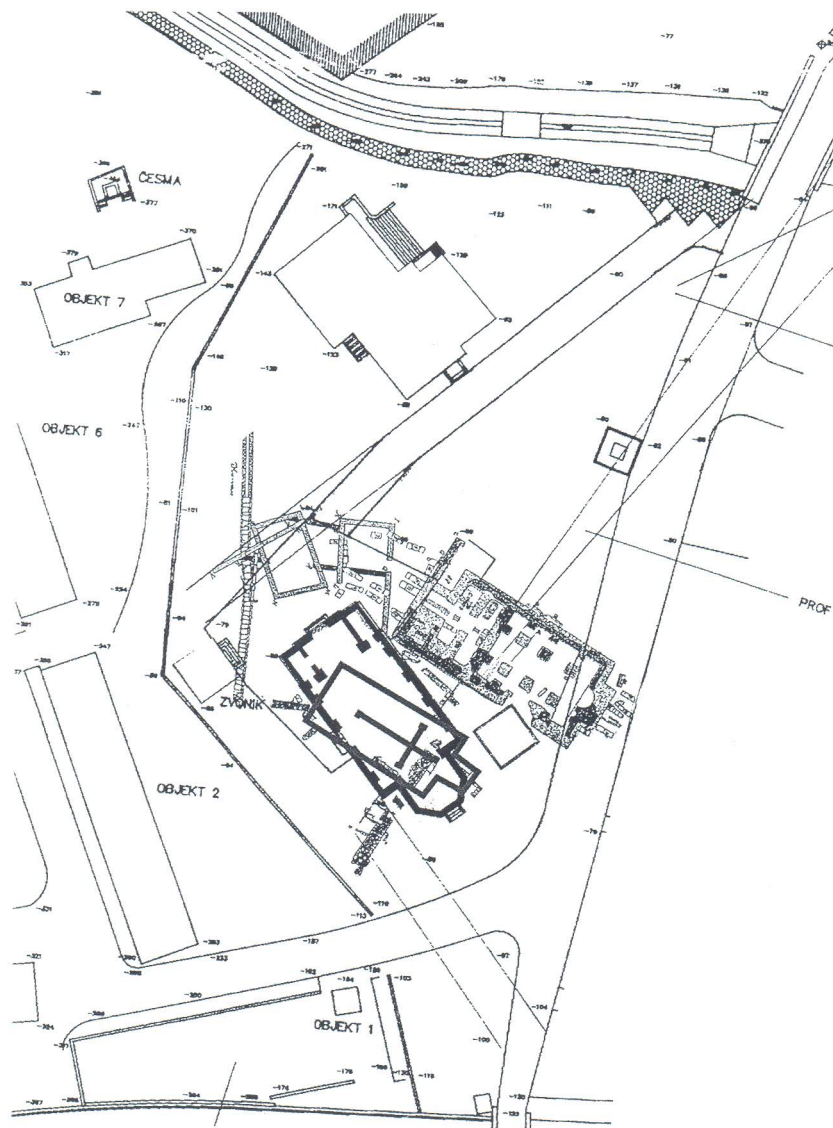
Zapazivši crtež stare crkve među stablima povezo ga je s prikazom iste građevine s ranije spomenutog akvarela. Poistovjetivši sadržaj obaju crteža otkrio je izgled sjevernog pročelja stare župne crkve, s jasno uočljivim vanjskim lezenama svojstvenim arhitekturi ranoga srednjega vijeka.⁵¹

Ispravan je njegov zaključak da je na akvarelu prikazana stara solinska župna crkva prije požara, ali je interpretirajući arhitekturu njenog raščlanjenog pročelja, pripisao toj građevini ostatke sjeverne bazilike s lezenama koju je 1898. godine istražio Bulić. Tako je Duplančić pretpostavio da je izgorena župna crkva bila na lokalitetu sjeverno od današnje, što zbog nekoliko razloga nije moguće.

⁴⁹ KAS, 104/1930.

⁵⁰ Lj. Karaman, Iz kolijevke, 222.

⁵¹ A. Duplančić, ibidem.

Položaj stare crkve Gospe od Otoka iz 1820. g. i arhitektonski snimci lokaliteta uneseni na geodetski snimak iz 1992. g.

Položaj stare solinske župne crkve je poznat. Ucrtan je na geodetskom snimku koji je naručio Lanza 1820. godine i precizno se preklapa s arheološkim ostacima građevine pronađene pod pločnikom sadašnje crkve, što je vidljivo iz preklapljenih starih i novih nacрта.

Opisom iz izvještaja o stanju crkava i kapela u Vranjicu i Solinu iz ožujka 1808. precizno su zapisane dimenzije župne crkve koje u potpunosti odgovaraju ostacima građevine pod današnjom, a nipošto se ne mogu primijeniti na ostatke sjeverne bazilike. Bilo bi previše smjelo tu razliku pripisati nemaru mjernika jer su odstupanja velika, primjerice širina izmjerene crkve je upola manja od širine sjeverne bazilike, a to ne može biti greška u očitavanju.

Opis iz vizitacije biskupa Cupillija iz 1718. spominje crkvu koja je obnovljena i više puta pregrađena. Da je ta crkva sjeverna bazilika, Bulić i ostali istraživači Otoka zapazili bi tragove recentne pregradnje sjeverne bazilike. Pred njom naprotiv nema ostataka baroknog trijema naslikanog na prvom Zečeviću akvarelu, ali su zato tragovi slične gradnje pronađeni pred ostacima zapadnog zida, na mjestu današnje crkve.

Morfologija arhitekture naslikane na akvarelu slikara Zečevića potpuno odudara od ostataka sjeverne bazilike. Na akvarelu sjevernog pročelja vide se četiri lezene. One su po svojoj prilici sačuvane djelomice, bez izvornog završetka. Oblikom i rasporedom posve nalikuju široko razmaknutim lezenama, sačuvanim na fasadama srednjovjekovnih crkava 10. i 11. stoljeća u Dalmaciji, koje se u gornjem dijelu spajaju sa po tri viseća luka u vijenac pod strehom. Lezene sjeverne bazilike nisu poput njih, one su gusto raspoređene. Sjeverno pročelje imalo ih je najmanje dvanaest širokih oko dvije stope, koje su međusobno tvorile jednako toliko niša zasvođenih lukovima. Iz svega se može zaključiti da akvareli ne prikazuju baziliku, nego naprotiv manju, južnu crkvu kojoj su vanjski zidovi bili raščlanjeni drugačije raspoređenim lezenama i visećim lukovima. Njihovi ostaci prilikom arheoloških istraživanja nisu nađeni jer su ionako slabo sačuvani obodni zidovi dodatno oštećeni zidovima nove crkve. Ipak analiza crteža i snimaka arheoloških istraživanja, na poticaj novih zapažanja o izgledu građevine, potvrđuje mogućnost postojanja takvih lezena. One su također bile široke oko dvije stope, a razmak je među njima oko šest stopa. Mogućnost postojanja ovakvih lezena potvrđuje i položaj srednjovjekovnih grobova pored sjevernog pročelja crkve, posebno groba s Dyggeevom oznakom G-j i drugog, jednako tako usmjerenog, uz sjeverno rame apside. Oba su od zida odmaknuta otpriliku stopu, što je ujedno druga dimenzija lezene i to ne može biti slučajno. Lezene južnog pročelja vjerojatno su nestale u baroknoj obnovi crkve, kada je srušena crkva ponovno obnovljena, a one sjevernog zida preživjele su tu obnovu i prikazane su na crtežu.

Unatoč tome da Zečevićev akvarel prikazuje južnu crkvu, a ne sjevernu baziliku, Duplančićev je rad dragocjena karika u lancu novih podataka za razrješenje ranosrednjovjekovnog lokaliteta i dokaz postojanja obiju Jeleninih crkava na Otoku.

Crkva sv. Stjepana na Otoku u Solinu, pogled prema zapadu, istraživanja 1930. g.

Crkva sv. Stjepana na Otoku, pogled prema istoku, istraživanja 1930. g.

Znatno je teže odgovoriti na pitanje koja je od crkava posvećena sv. Stjepanu, a koja Mariji. U vrijeme otkrića sjeverne bazilike Bulić nije znao za drugu crkvu, a onu koju je otkopao smatrao je Gospinom. Karaman je prvi postavio pitanje titulara crkava koje je pronašao u revizijskim istraživanjima. On je trobrodnu baziliku, suprotno Buliću, smatrao crkvom sv. Stjepana jer su u njenom predvorju pronađeni ulomci sarkofaga kraljice Jelene.⁵² Istog je mišljenja i Dyggve koji je novoiskopanu crkvu pod pločnikom župne crkve smatrao Marijinom, a onu ranije pronađenu crkvom sv. Stjepana.⁵³ Nasuprot Karaman-Dyggveovoj interpretaciji, Katić je smatrao da je sjeverna Bulićeva bazilika posvećena Gospi, a južna sv. Stjepanu s čime se slaže i Ostojić.⁵⁴ To je podržao i Gvozdanović smatrajući sjevernu, veću crkvu posvećenu sv. Mariji, a manju sv. Stjepanu.⁵⁵ Rapanić i Jelovina su nakon revizije provedene 1972. godine zaključili da u 10. stoljeću na Otoku u Solinu i na prostoru Otoka o kojem je u njihovom izvještaju riječ postoji samo jedna crkva, a to je bazilika kojoj je titular sv. Stjepan.⁵⁶ Kako iz ranije navedenog ipak proizlazi da su u srednjem vijeku na Otoku u Solinu dvije crkve o rasporedu titulara raspravljat će se u nastavku.

Arhitektura sjeverne crkve

Značajna su odstupanja u interpretaciji morfologije i stila ostataka arhitekture pronađenih na Gospinom Otoku u Solinu. Vanjske su dimenzije bazilike bile 10,4 x 15 m, bez predvorja koje je višeslojno, a u konačnoj ranoromaničkoj izvedbi sa zvonikom protezalo se pred crkvom 8,3 m.

Sjevernu Jeleninu crkvu Bulić je opisao je kao malu trobrodnu baziliku kojoj unutrašnjost dijele arkature zidanih pilona, po tri sa svake strane. Perimetralni zidovi nisu joj svugdje sačuvani, ali se ipak svugdje našao njihov temelj.⁵⁷ Nasuprot svakom pilonu nalazio se kontrafor, četverokutna lezena, a piloni su nad drugim travejom nosili koničnu kupolu. Bulić je crkvu prema njenoj arhitekturi svrstao u red malih bazilika karakterističnih za dalmatinske gradove i usporedio je sa crkvom sv. Eufemije u Splitu, crkvom sv. Nikole u Velom varošu i trogirskom baziličicom sv. Barbare. Zanimljiva je Vasićeva interpretacija koji se također bavio samo sjevernom crkvom, a iz Bulićevih snimaka arheološkog lokaliteta pretpostavio je da postoji jedan zvonik pred pročeljem za koji smatra da je naknadno dodan u drugoj polovini 11. stoljeća. Veći dio svog rada posvetio je predvorju crkve pokušavajući osporiti Bulićevu podjelu tog prostora na narteks i atrij te ga okarakterizirati kao jedinstven prostor u funkciji bizantskog narteksa s grobovima vladara.⁵⁸

⁵² Lj. Karaman, Iz kolijevke, 229.

⁵³ E. Dyggve, o.c.

⁵⁴ I. Ostojić, o.c., 314.

⁵⁵ V. Gvozdanović, Two., 7.

⁵⁶ Ž. Rapanić-D. Jelovina, o.c., 128.

⁵⁷ F. Bulić, o.c., 204.

⁵⁸ M. Vasić, o.c., 53.

Crkva sv. Stjepana na Otoku, pogled na atrij, istraživanja 1930. g.

Dyggve crkvu smatra građevinom neobičnog stila s vertikalnim pilastrima karakterističnim za srednjodalmatinsku arhitekturu toga doba. Kupola ispod apside i dvostruko bačvasto nadstrovano predvorje njemu pokazuju bizantski utjecaj. On također smatra da se radi o dvojnim crkvama srednjeg vijeka, koje nastavljaju tradiciju kasne antike, od kojih bi jedna bila funeralna, a druga konfesionalna. Uočljiva je razlika u naizgled sličnom poimanju arhitekture Jelenine crkve između njega i Bulića. Dyggve crta kraljevski mauzolej kao dvoransku crkvu pod jednim krovom, nadvišenu kupolom nad srednjim travejom, što preuzima i Gvozdanović u svojoj grafičkoj interpretaciji naglašavajući etapnost gradnje dograđivanjem predvorja u drugoj fazi.⁵⁹ Iz Bulićevih se komparacija naprotiv može zaključiti kako je on nađenu crkvu vidio kao baziliku malih dimenzija poput primjera koje je spomenuo u kojih je srednji brod bio bazilikalno nadvišen i osvjetljen.⁶⁰

Karaman je, nasuprot Vasiću koji je pred sjevernom crkvom zamislio zvonik, pretpostavio da je imala dva zvonika na uglovima zapadnog pročelja, te da je najraniji primjer takve arhitekture u Europi.⁶¹ Ostojić to smatra tezom koja se ne može braniti. Zvonik na pročelju oblikovni je element rane romanike i dograđen je naknadno. Objašnjenje treba tražiti u slojevitosti arhitekture kojoj je zvonik vjerojatno pridodan za neke od pregradnji crkve u 11. stoljeću.

Unatoč svim dosadašnjim interpretacijama sjeverne crkve, ostala su brojna otvorena pitanja vezana uz arhitekturu koja je pronađena plitko pod zemljom zidova sačuvanih samo dijelom u veoma maloj visini. Prvo je i najvažnije pitanje koje

⁵⁹ V. Gvozdanović, *Two...*, 7.

⁶⁰ E. Dyggve, o.c., crtež VI 10.

⁶¹ Lj. Karaman, *Iz kolijevke*, 228.

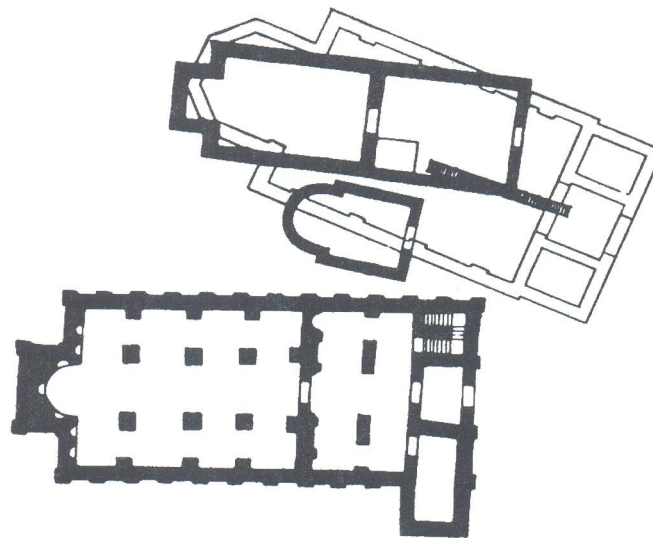
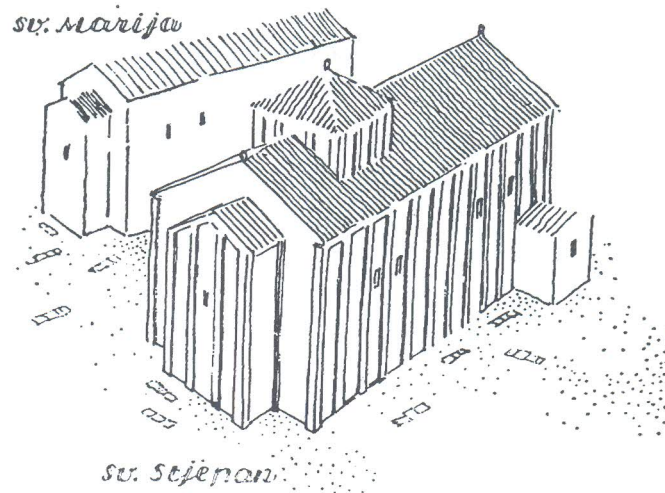
treba razjasniti postoji li arhitektonski sloj koji prethodi drugoj polovini 10. stoljeća? Je li kraljica Jelena sagradila crkvu ili se u izrazu *edificavit et dotavit* krije restauracija neke ranije postojeće građevine? Kako je uglavnom sačuvana samo temeljna stopa zidova, što otežava prepoznavanje slojeva građevine, na to se pitanje još ne može pouzdano odgovoriti.

Iz fotografija i nacрта ipak se može uočiti kako su pilastri s unutrašnje strane zidova po svoj prilici naknadno dograđeni, te da apsida i istočni zid crkve, ukrašeni polukružnim nišama, pripadaju arhitekturi različitoj, vjerojatno starijoj, od ostatka građevine. Još je za Bulićevih istraživanja pronađen poprečni zid građevine koji se proteže i južno izvan građevine, na kojem su temeljeni zapadni stupovi u unutrašnjosti crkve. Iako se taj zid ne može dovesti ni u kakvu vezu s arhitekturom crkve, jer je stariji i nalazi se u dubljem sloju, važna je razdjelnica u prostoru i upozorava na mogućnost pretpostavke položaja zapadnog pročelja neke građevine koja je prethodila crkvama kraljice Jelene.

Drugo je pitanje oblikovanja predromaničke crkve iz druge polovice 10. stoljeća. Iz dokumentacije arheoloških istraživanja nesporno je da je crkva imala trobrodnu organizaciju prostora po rasporedu stupova i tlocrtu podijeljenom uzdužnim arkaturama, s kupolom nad drugim travejom srednjeg broda. Izuzetno je dobra grafička rekonstrukcija arhitekture, gdje su građevine prikazane kao dvoranske crkve. Crteže je izradio Dyggve, vrstan poznavalac stila, uspoređujući solinske crkve s arhitekturom istog razdoblja. Upitno je na njegovim prikazima ipak oblikovanje vanjskih zidova koje je nastalo pod utjecajem salonitanskih kasnoantičkih primjera i rješenje zapadnog dijela predvorja, koje je vjerojatno dograđeno poslije, u 11. stoljeću.

Crkva sv. Stjepana na Otoku, polukružne niše južno od apside, istraživanja 1930. g.

Pretpostavljeni tlocrt crkava na Otoku po E. Dyggveu

Treće je pitanje pregradnji iz ranoromaničkog razdoblja. Kako se radi o kraljevskoj arhitekturi iz doba uspona dinastije u kojoj su se čitavo stoljeće pokapali hrvatski kraljevi, vjerojatno je u skladu s crkvenim promjenama nekoliko puta preuređivana, pa je u jednoj od temeljitih pregradnji crkva dobila ranoromanički izgled i zvonik na pročelju, što je Katić smatrao benediktinskom zaslugom. U to je

Crkva sv. Stjepana na Otoku, dio pročelja i južnog broda sa bazom arkature, istraživanja 1930. g.

vrijeme osim dogradnje zapadnog pročelja s tornjem moglo doći i do značajnih promjena na samoj crkvi, poput izvedbe bazilikalnog nadvišenja srednjeg broda, što je u pravilu pratilo svođenje križnim svodovima četiri traveja koja nastaju rasporedom stupova arkatura i njima odgovarajućim pilastrima vanjskih zidova. Po dimenzijama tlocrta i pretpostavljenom oblikovanju ova je crkva veoma bliska trogirskom Sv. Martinu i zadarskim građevinama istog razdoblja, s kojima se može uspoređivati.

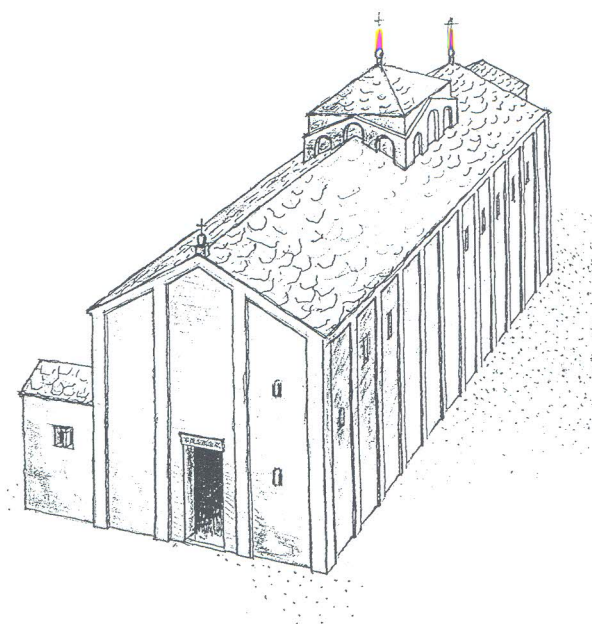
Oblikovne promjene, nastale pregradnjama slojevite arhitekture u najranijim stoljećima njena postojanja, neka buduća revizija arheološkog lokaliteta neće moći znatnije rasvijetliti, ali ostaje mogućnost dorade pretpostavljenih rekonstrukcija oslanjajući se ponajviše na usporedbama sa sačuvanim građevinama tog doba, koje su sve bolje istražene i dokumentirane. Jedno je od morfoloških pitanja i oblik njenih arkatura, to jest jesu li ih nosili stupovi ili zidani piloni. Crkva okružena ruševinama antičke Salone mogla se za stupove svojih brodova koristiti rimskim ostacima kojih je bilo naokolo u izobilju. Dyggve je na temelju jedne zidane baze stupa, koja je jedina sačuvana, zaključio da se radi o zidanim pilonima, što bi crkvu morfološki vezalo uz starohrvatske primjere arhitekture, poput onih iz Knina i Biograda. Ipak bi to trebalo uzeti s rezervom posebice zato što se na lokalitetu za vrijeme prvog istraživanja pronašao ulomak stupa promjera 37 cm. Bulićev ga je arhitekt Barač ucrtao na tlocrt crkve i označio grčkim slovom g. Prema analogijama, crkva je trebala imati južni portal u drugom traveju na mjestu transepta. Kako su na tome mjestu ostaci temelja zida uništeni u 19. stoljeću, za vrijeme iskopa temelja planiranog tornja, nije moguće potvrditi tu pretpostavku. Ni od glavnog portala

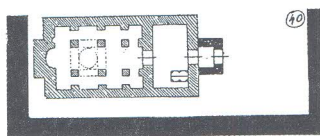
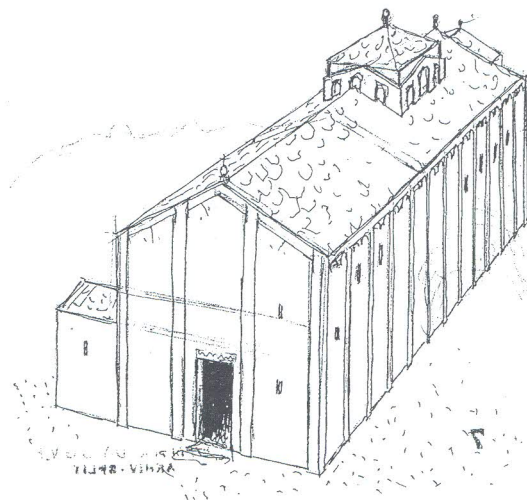
Crkva sv. Stjepana na Otoku, sjeverni zid atrija, istraživanja 1930. g.

nije sačuvano nikakvih ulomaka. Glavni portal Jelenine crkve nalazio se na zapadnom pročelju u predvorju crkve i nalikovao je vjerojatno na njemu suvremeni portal predromaničke faze trogirskog Sv. Martina. Njegov nadvoj nalazio se zacijelo podno gljivastog luka, naslonjen na zidane dovratnike. Na sličan je način bio oslonjen i mali nadvoj prozora pronađen na lokalitetu za Bulićevih istraživanja, u njegovu izvještaju objavljen kao fotografija ulomka pod rednim brojem 4.⁶² Predvorje crkve, u službu westwerka, bilo je dvoetažno i isprva zasvođeno poprečnim svodovima. Koristilo se u dvorskim ceremonijalima i bilo je jedan od najvažnijih dijelova građevine. U ranoromaničkoj pregradnji crkve produženo je na zapad izgradnjom tornja pred pročeljem. Vjerojatno je u to vrijeme umjesto bačvastim, nanovo zasvođeno križnim svodovima koji su u 11. stoljeću izrađeni i u sličnom predvorju crkve sv. Lovre u Zadru ili u preuređenom predvorju crkve sv. Spasa na izvoru Cetine. Za Bulićevih istraživanja pronađeni su temelji dogradnje na sjevernom zidu predvorja. Ti bi nerazjašnjeni ostaci također morali pripadati pregradnji 11. stoljeća, a izgleda prije da su pripadali nekom dodanom portalu okrenutom na sjever prema prilaznoj cesti. Razlogom njegove gradnje moglo bi biti razdvajanje ulaza u crkvu od ulaza u arhitektonski sklop pred njom.

⁶² F. Bulić, o.c., slika 137, 207. Danas u zbirci društva "Bihac" u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Ejnar Dyggve, Skica za rekonstrukciju sv. Stjepana na Otoku (a)

Ejnar Dyggve, Skica za rekonstrukciju sv. Stjepana na Otoku (b)
Na dnu skice tlocrt po M. Vasiću

Južna crkva

Južna, manja crkva nalazi se u temeljima današnje Gospe od Otoka, a imala je zidove debljine 64 cm. Vanjske su joj dimenzije bile 6 x 10,3 m a unutrašnji raspon prostorije 4,76 m. Nije sigurno je li imala predvorje u vrijeme kada je sagrađena. Vjerojatnije je da je ono naknadno dodano, i to u dva navrata, od kojih je stariji dio, bliži pročelju, bio dugačak oko 2 m. U njegovim slojevima, prema bilješkama iz Dyggveova arhiva, nalazi se vrlo duboki sloj crne zemlje, a u jugozapadnom dijelu rimski nasip. Drugi dio predvorja protezao se zapadno za još 5,70 m, prema Dyggveu. Po zidanju je bio prilično neujednačen. U zabilješkama na nacrtu piše da je sjeverni njegov zid stariji od južnog i koji je zidan crvenim malterom (vapno i crvenica), što se vidi i u temelju oltara ili sarkofaga u sjevernom dijelu predvorja. Zapravo zapadni zid narteksa nije nađen, ali Dyggve smatra da je trebao biti na tome mjestu po položaju grobova i prema usporedbi s pročeljem sjeverne crkve. Nasuprot tome, sjeverni zid predvorja nema ugao s pročeljem već zakreće pod pravim kutom prema sjeveru. Istodobno je u ovom dijelu predvorja lako uočljiv otisak kamenog poda u vapnenom malteru. Pod je bio postavljen u crvenici, a na tankoj podlozi od bijelog maltera. Kameno je popločanje ipak pripadalo nekom kasnijem vremenu kada je pred crkvom podignut trijem s drvenim krovštem nad zidanim stupovima, poput sličnog koji postoji pred crkvom sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici. Na akvarelu stare solinske župne crkve vidi se kako trijem nije imao pročeljnog zida, a zabat je prikazan kao drveni koji nose dva zidana pilona. Kao i kod crkve u Kaštel Gomilici, trijem pred solinskom crkvom novijeg je vremena, posebno njegov zapadni produžetak. Ne čudi stoga što njegovi ostaci nisu nađeni za revizijskih iskapanja 1972. godine. U sondi nazvanoj S-4 u kojoj se očekivala potvrda Dyggveova rekonstruiranog tlocrta crkve, koja je na tome mjestu izlazila iz perimetra današnje građevine, nisu pronađeni dijelovi arhitekture. Štoviše na dubini od 140 cm. nađeni su recentni grobovi. Nakon dubioznih nalaza u sondi S-3, istraživači su posumnjali u cjelokupan Dyggveov prijedlog rekonstrukcije, jer predvorje i trijem pred njim nisu iz vremena gradnje, već pripadaju kasnijoj pregradnji crkve. Nasuprot tome, ostaci crkve nisu dijelovi neke recentne gradnje, i makar su sačuvani samo temelji, a vanjske lezene tek u tragovima zbog plitkoće sloja smještenog samo 8 cm ispod razine poda nove crkve, potpuno je jasno da je to građevina iz ranog srednjeg vijeka. I sjeverno od predvorja crkve nalazi se podnica od morta koja je bila sačuvana do unutrašnjeg zida današnje crkve. Na istočnoj strani paralelno s pročeljem crkve sačuvan je zid ove prostorije, ali je na zapadu njen završetak nejasan, vjerojatno paralelan s pročeljem predvorja. Ispod ostataka ove građevine kasnoantički su ostaci arhitekture s potkovastom apsidom koja je nešto bolje sačuvana izvan zidova današnje crkve. Nije isključeno da je u Jelenino vrijeme gradnja još postojala, što bi pojasnilo razmaknutost crkava.

U temeljima se crkve nalazi rimskih spolija, dijelova sarkofaga, a neki od njih bili su upotrijebljeni za pokrov srednjovjekovnih grobova u neposrednoj blizini crkve, što se vidi iz zabilješke na nacrtu. Grobovi su jednostavni, bez maltera, poklopljeni kopanim pločama, ili fragmentima sarkofaga. Dva su rimska groba s pokrovom od tegula nešto dublje smještena i usmjerena okomito na os crkve u smjeru sjever-jug, jedan se od njih podvlači pod temeljnu stopu sjevernog zida, a drugi, jednako usmjeren, nalazi se pred vratima starijeg predvorja crkve. Iz oblika teme-

Petar Zečević, Crkva Gospe od Otoka, oko 1840. g. (Arheološki muzej - Split)

lja nije moguće točno rekonstruirati oblik crkve. U tome je od neprocjenjive pomoći akvarel s prikazom stare crkve, također rad slikara Petra Zečevića, na kojem se vidi prikaz sjevernog zida crkve, njegova stara struktura s vanjskim lezema. One nisu bile sačuvane do izvorne visine, jer je crkva bila nadozidana i povišena. Bila su četiri potpornjaka duž zida, a tvorili su tri široke niše kao na crkvi sv. Lovre u Zadru. Vjerojatno se izvorno nad njima nalazio niz visećih arkada koje su se djelomice oslanjale na lezene, a djelomice na konzole, što se može vidjeti na arhitekturi tog vremena, primjerice u crkava kao što su zadarski Sv. Ivan od Kovača ili crkva sv. Petra u Priku kod Omiša. Za istraživanja u crkvi nisu pronađeni ostaci vanjske raščlambe sjevernog zida, što ne čudi jer se na njemu temeljila nova crkva lijevim pilastrom svog trijumfalnog luka, podijelivši ga napola dijelom izvan, a dijelom unutar nove crkve. Karaman i Dyggve su po uzoru na sjevernu crkvu očekivali drugačiju raščlanjenost vanjskog zida, pa ih je zatekla njegova heterogena struktura i slaba sačuvanost iznad temeljne stope, zbog čega nisu ni tražili kakve druge ostatke pilastara. Uočljivo je kako su dva ranosrednjovjekovna groba, iskopana u smjeru osi crkve, dilatirana od njenog temeljnog zida za otprilike 35 cm. Oba su po vremenu i načinu ukopa istovjetna s grobom prislonjenim uz sjeverni zid Buličeve crkve, koji on naziva brojem 18 i 19. Bulić piše kako su kasniji od građevine, a o tome svjedoči i to što su na nju prislonjeni. Nasuprot tome, grobovi uz sjeverni zid južne crkve nisu uz nju prislonjeni. Za jedan od njih, koji je u Dyggveovu nacrtu označen sa G-8, nije potpuno sigurno da je grob. Sačuvana su samo tri kamena u dužini oko 90 cm, a uz njih je zabilješka: "... kasniji, ali paralelan sa sjevernim zidom crkve". Postoji mogućnost da su ovi ostaci dio lezene vanjskog zidnog plašta, a ne groba, koje se vide na Zečevićevu akvarelu. Na slici se vidi i

Trijem crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici

dio vanjštine apside crkve, pačetvorinasta tlocrta s nišom na sjevernom zidu. To odgovara nalazu u sondi iza apside današnje crkve, u kojoj se vidi temelj ramena apside stare crkve kao i njen sjeveroistočni ugao koji je potvrđen i za revizijskog istraživanja 1973. godine. Južni zid nije istražen koliko sjeverni, otkopan je samo jugozapadni ugao crkve, a apsidalni se dio južnog zida nalazi pod temeljima apside nove crkve. Moglo bi biti da je zid restauriran u jednoj od mnogobrojnih spomenutih restauracija, to više što se na drugom Zečeviću akvarelu ne vidi stara struktura s lezenama poput onih na sjevernoj strani. Iz navedenog je jasno kako ima malo ostataka crkve koji bi bili dostatni za njenu detaljniju interpretaciju, ali se ipak može zaključiti da je ranija građevina, koja je izgorjela u požaru 1875. godine, premda višekratno restaurirana i prepravljena u temeljima, imala staru strukturu koja je djelomice bila sačuvana i vidljiva. Crkva je bila visoka oko 5 m do strehe krova podužnih zidova, a gornji joj je dio bio nadograđen. Po riječima Marka Podruga, koji se sjeća stare crkve, a njegovo svjedočanstvo zapisao je Katić, crkva u unutrašnjosti nije imala nego strop u visini od 5 m.⁶³ Prijašnji se svod srušio i bio je zamijenjen drvenim stropom. To je razlog zbog kojeg je crkva mogla izgorjeti, a ujedno i objašnjenje nezavršenih lezena na akvarelu stare crkve. Rušenjem svodova pao je i vijenac krova sa završnim dijelovima lezena koje su vjerojatno prolazile u nizove visećih arkada kao na sličnim gradnjama tog vremena, a kod obnove crkve zidovi nisu nadozidani do izvorne visine već jednostavno poravnani.

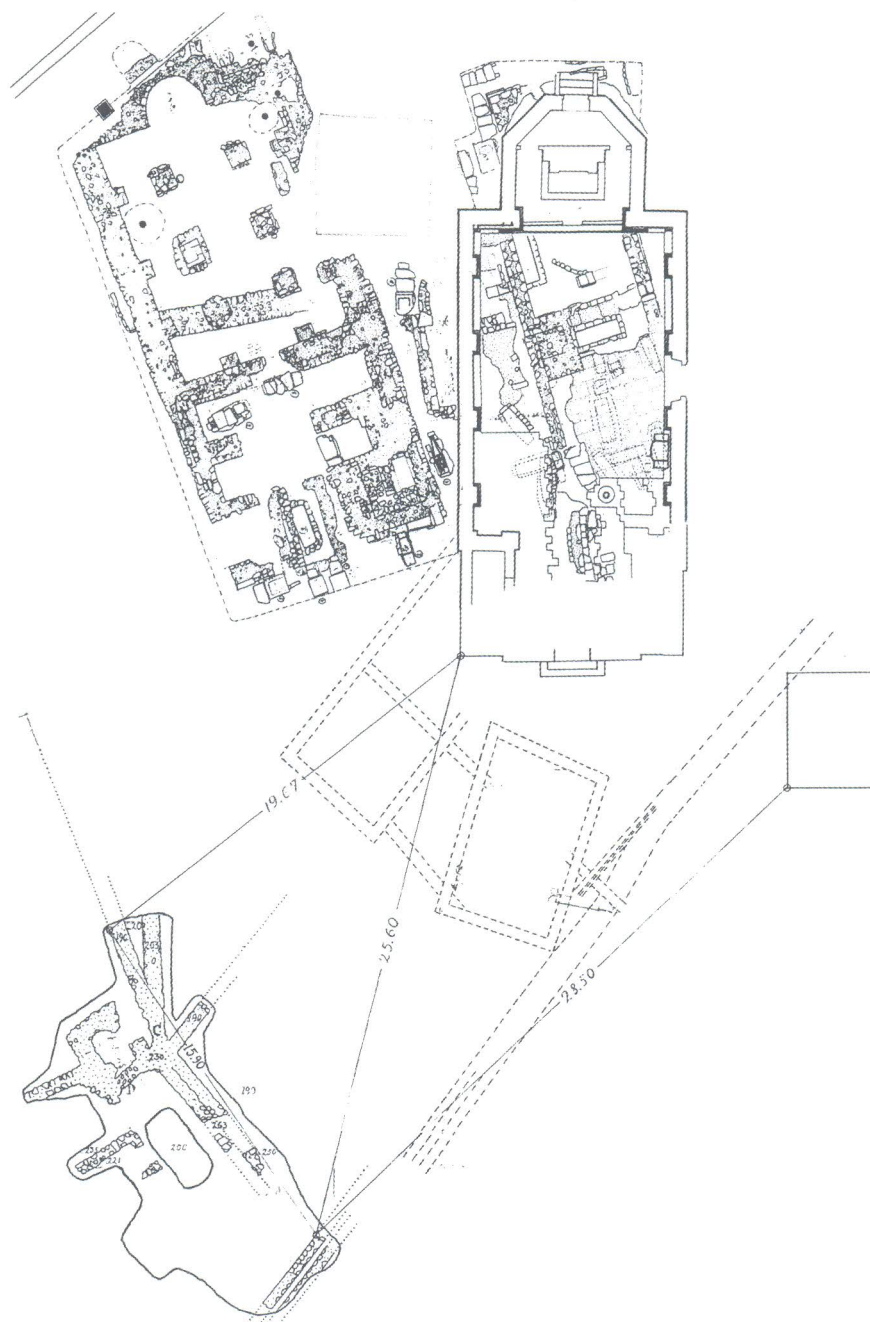
⁶³ Arhiv Dyggve, Salona, Otok, Sv. Marija, Izgorena crkva, 7 B.

Crkva Gospe od Otoka, atrij sa ostacima dodanog baroknog predvorja, istraživanja 1930. g.

Crkva Gospe od Otoka, atrij s grobovima, istraživanja 1930. g.

Objedinjeni snimci arheološkog istraživanja Karaman-Dyggve-Katić iz 30-tih godina

Komparaciju sa sličnom arhitekturom 10. st. otežava nedostatna sačuvanost arheoloških ostataka druge Jelenine crkve i relativno mali broj cjelovitih arhitektonskih predložaka tog vremena, pa ipak neke predromaničke baziličice mogu poslužiti za razjašnjavanje i pretpostavku njezina izvornoga građevinskog ustroja. To je prvom redu zadarska crkva sv. Lovre koja ima podudarne mjere unutrašnjih raspona i dužine broda, kao i debljine zidova. Izgleda da su bili i slično raščlanjeni vanjskim lezenama duž glavnog broda i s apsidama pačetvorinastog tlocrta. Kako solinska crkva nije mogla biti izravno zasvođena na rasponu od 470 cm, može se pretpostaviti da je i njena unutrašnjost morala, kao i kod zadarske, imati stupove za redukciju glavnog raspona broda. Iz tlocrta crkve na apsidalnom dijelu može se pretpostaviti položaj i veličina tih hipotetskih brodova. Poput bočnih brodova crkve sv. Lovre mogli su biti široki cca 60 cm, formirajući slično pseudotrobrodno rješenje. Iz ove sličnosti proizlaze ostale morfološke značajke, o kojima nema traga, a to su postojanje četiri stupa u unutrašnjosti koji nose kupolu i bočne brodove.

Prozorski nadvoj crkve na Otoku
(Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

Arheološki nalazi

Ulomci kamenog namještaja i kamene plastike pronađeni za istraživanja crkava na Otoku heterogen su materijal iz različitih razdoblja, od antičkih stela i sarkofaga spoliranih u strukturu medijevalnih zidova, do ranosrednjovjekovnih ulomaka iskopanih na tom lokalitetu. Najviše ih je pronađeno za Bulićeva istraživanja sjeverne crkve, kada je otkriven i Jelenin sarkofag.⁶⁴ Za nalazište kakvo je Gospin Otok pronađeno je malo ulomaka srednjovjekovne plastike, što ističe i Bulić navodeći za razlog tome plitkoću sloja. On među lapidama izdvaja dva stupića oktogonalnog presjeka s kapitelima, dijelove nekadašnje oltarne pregrade, te ulomak L presjeka ukrašen s dvije strane plitkim reljefnim ukrasom. Posebno je zanimljiv spomenuti nadvoj ukrašen pleternim ornamentom u obliku prepletenih polukružnica razmaknutih u nizu, pod kojima se nalazi niz jednostavnih kuka. Sačuvani lijevi kraj nadvoja ima zasjek kojim se naslanjao na doprozornik, a nje-

⁶⁴ Materijal je objavljen u izvještaju, *F. Bulić, o.c., 207, 208; A. Piteša i dr., o.c., 122*. Dva su ulomka katalogizirana u: *M.-P. Flèche Muorgues et alii, Catalogue des sculptures du haut Moyen-Age du Musée archéologique de Split, I, VAHD 85, Split 1992, 232, 233.*

gov se gornji dio širi na mjeru lunete nad otvorom. Beskonačna tropruta pletenica, kojom je ornamentiran njegov gornji dio, sačuvana je u cijelosti, iz čega se vidi da je prozorski nadvoj s okrhnutim desnim završetkom.

Kapitel oltarne pregrade crkve na Otoku
(Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

Na Otoku je za nedavnih radova pronađen mramorni ulomak koji bi mogao pripadati gredi oltarne pregrade. Vidljivi su ulomci niza troprutih čvorova kojima je bila ukrašena, dok ostali ornament nije prepoznatljiv.⁶⁵ Ta bi greda mogla pripadati pregradi ranije crkve, iz vremena prije Jelenine nadarbine.

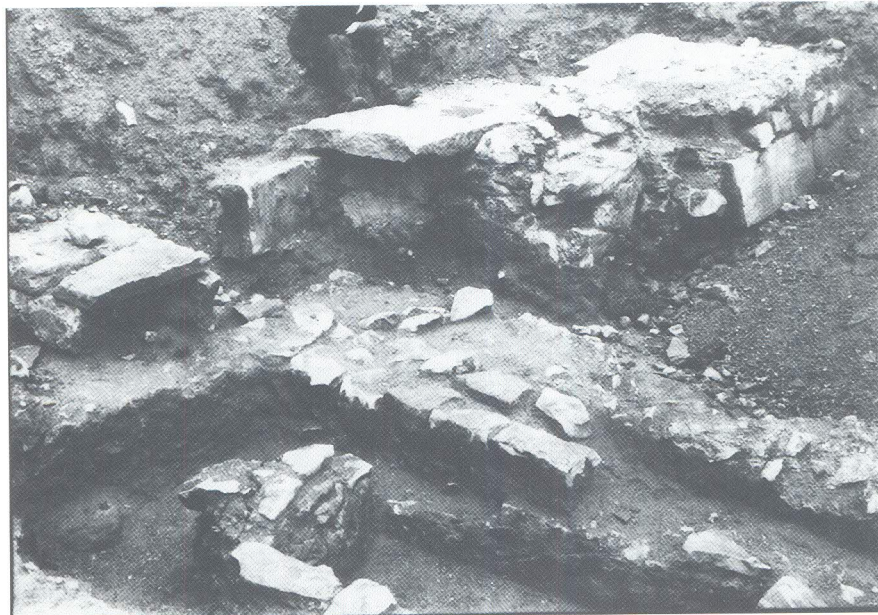
Grobovi iz novijeg doba i zidovi obnovljene crkve velikim su dijelom uništili tragove izvornih zidova građevina, ali su također na nekim mjestima sačuvali trag arhitekture koja je nestala. Obrada i dokumentacija grobnih nalaza u minulim istraživanjima mijenjala se kako se razvijala metodologija istraživanja. Arheološki nalazi su publicirani osim Karaman-Dyggveove revizije, premda je i dokumentacija tih radova dijelom sačuvana u Dyggveovu arhivu.⁶⁶ U svim su se istraživanjima pronalazile uglavnom srednjovjekovne grobnice, iako se u dubljim slojevima našlo i nekoliko antičkih. Za istraživanja pred sjevernom crkvom, na mjestu središnjeg zvonika, pronađeni su ostaci kasnoantičke grobnice na svod, a uz njenu je prostoručnu skicu Dyggve u svojoj bilježnici zapisao "memorija?". Zidovi grobnice se

⁶⁵ D. Maršić-M. Matijević, *Varia Salonitana*, Solin 2000, katalog br. 94.

⁶⁶ F. Bulić, o.c., 208; Ž. Rapanić-D. Jelovina, o.c., 121; M. Katić, o.c., 351.

Crkva sv. Stjepana na Otoku, kasnoantička grobnica na svod sa srednjovjekovnim grobom pod temeljima zvonika na pročelju sv. Stjepana, istraživanja 1930. g.

Crkva sv. Stjepana na Otoku, detalj kasnoantičke grobnice sa srednjovjekovnim pregradnjama, istraživanja 1930. g.

djelomice preklapaju s ostacima kasnije arhitekture, vjerojatno temeljima rano-romaničkog zvonika, a u nju je poslije umetnuta srednjovjekovna grobnica. Za Bulićevih istraživanja pronađeno je 26 grobova za koje on piše da su svi osim dva rimska, koja označava brojem 1. i 15., iz kasnijeg doba, od kojih je jedan s brojem 20. čak bio sazidan od ranosrednjovjekovnih ulomaka.

Zaključak

U ranije navedenom nizu dokumenata središnje mjesto pripada 16. poglavlju Kronike splitskog arhidakona Tome iz 13. stoljeća koji prepričava događaje vezane uz Jelenine crkve u 10. i 11. stoljeću. Podatke za njih morao je crpiti iz nekog, danas nepoznatog, dokumenta s kraja 11. stoljeća što ga je na crkvenom sinodu u Ninu kralj Zvonimir izdao splitskom nadbiskupu Lovri potvrdivši mu raniju darovnicu solinskih crkava.⁶⁷ Kako se s priličnom sigurnošću može pretpostaviti da je ta isprava postojala, iz njenog prepričanog sadržaja možemo utvrditi da su joj prethodili još neki nesačuvani dokumenti vezani uz isti lokalitet. Jedan od njih je Jelenina isprava kojom kraljica zasniva i imanjima oprema crkve na Otoku, u kojem je zasigurno bio precizan odnos spram splitske biskupije, ne morajući pri tom biti sastavljena u formi nadarbine splitskom nadbiskupu. Nejasno je nadasve jesu li i u kakvim okolnostima crkve dospjele u posjed redovnika, odnosno je li postojala još kakva kraljevska isprava Zvonimirova predšasnika kojoj je te iste crkve bio oduzeo splitskom nadbiskupu i dodijelio ih nekim redovnicima? Da je Zvonimir doista vratio crkve nadbiskupu Lovri, potvrđuju svi kasniji vladarski dokumenti nastali tijekom 12. stoljeća u kojima se polako gubi titular crkve sv. Stjepana, a ističe naziv Sv. Marije. Restitucija vlasničkih prava splitske nadbiskupije nad crkvama sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu postavlja pitanje jesu li i u kakvim okolnostima crkve bile oduzete splitskoj biskupiji da bi privremeno bile dane redovnicima koje Toma spominje.

Nedvojbeno je da je crkve dala sagraditi hrvatska kraljica Jelena, kako navodi Kronika Tome Arhidakona, a one su bile na Otoku rijeke Jadro, što potvrđuje reambulacija dobara splitskog nadbiskupa iz 1397. godine. Toma je povijest crkava na Otoku pisao temeljem dokumenata u koje je imao uvida. U njima je donatorica vjerojatno bila samo spomenuta, jer ju je nazvao "neka kraljica Jelena", što bi sigurno drugačije formulirao da je precizno znao tko je ona. Tek je Bulić, iz natpisa na njenom sarkofagu, spoznao da je bila žena kralja Mihajla Krešimira II. i majka kralja Stjepana Držislava. Datacija njene smrti na sarkofagu u 976. godinu, događaj iz kronike precizno smješta u vremenski okvir.

Naizgled problematična vijest o darivanju crkava od hrvatske kraljice roman-skom nadbiskupu izuzetno je značajna jer se radi o nadbiskupu Martinu koji je sjedio na tronu splitske katedrale u vrijeme krunjenja njena sina Stjepana Držislava za vladara Dalmacije. Toma Držislava naziva *rex croatie et dalmatiae*, kraljem dvaju kraljevstava. Kako je po svoj prilici njegova krunidba za vladara Dalmacije

⁶⁷ M. Matijević-Sokol, Starohrvatski Solin u Kronici Tome Arhidakona, *Disputationes Salonitanae IV*, VHAD 85, Split 1993, 83-90. Analizom Tomina teksta M. Matijević-Sokol pretpostavila je postojanje Zvonimirove isprave iz koje su preneseni podaci o crkvama u Solinu.

izdvojen čin od krunidbe za hrvatskog kralja, tako je gradnja Jeleninih crkava i njihovo darivanje splitskom nadbiskupu logičan i promišljen politički potez u ostvarenju kraljičinih ambicija da sina postavi na prijestolje Dalmacije. Sudeći po tome, bazilika sv. Stjepana bi doista mogla biti Držislavova krunidbena crkva, za što se Katić zalagao, ukazujući među ostalim i na antičku tradiciju upotrebe tog titulara kod krunidbenih crkava.⁶⁸ O krunidbi Držislava Toma piše da su on i njegovi nasljednici primali znake kraljevskog dostojanstva od bizantskih careva i zvali su se njihovim eparsima ili patricijima. *Imali su naime po naslijeđu otaca i pradjedova njihova porijekla, gospodstvo kraljevstva Dalmacije i Hrvatske.*

Na hrvatsko prijestolje Držislav je sjeo poslije smrti svoga oca Krešimira II., 970. godine, a krunidba za vladara Dalmacije mogla se dogoditi odmah ili, što je vjerojatnije, nešto kasnije od njegove krunidbe za hrvatskog kralja. Vjerojatno se taj događaj ipak zbio za života kraljice Jelene koja je umrla 8. listopada 976. Krunidbu Stjepana Držislava za kralja Dalmacije ne bi trebalo čvrsto vezivati uz ceremonijal bizantskog dvora. Naime, vladar iz kruga zemalja koje formalno pripadaju utjecaju zapadnog cara i pod jurisdikcijom su rimske crkve zacijelo nije bio jednako tretiran kao eparh ili patricij direktno podložan bizantskom caru. Logičnijim se čini da je Držislav, ne remeteći crkvene nadležnosti, mogao vladarske znakove na prijestolju Dalmacije primiti preko carskog legata u prisutnosti splitskog nadbiskupa. Toma Arhidakon eksplicitno piše kako su Držislav i njegovi nasljednici primali znake kraljevskog dostojanstva od bizantskih careva. Ako je u tome posredovao splitski nadbiskup, nadarbina koju je primio od hrvatske kraljice ima sasvim prikladan značaj.

Ne bi stoga trebalo sumnjati u Držislavovu krunidbu za kralja Dalmacije i dovoditi pod znak pitanja ispravnost navoda unatoč tome što je titula *rex* u bizantskom pravopolitičkom ustroju nepoznata i upotrebljavala se samo za zapadne vladare.⁶⁹ Umjesto sumnje u ispravnost Tominih navoda, koji su toliko puta bili točni i precizni, valjalo bi tu vijest smjestiti u kontekst vremena uvažavajući odnose dvaju etničkih entiteta, Hrvata i Romana, čiji je suživot na istom prostoru u Držislavovo vrijeme trajao već nekoliko stoljeća. Toliko su trajali i integracijski procesi u kojima su se miješali utjecaji i preklapale jurisdikcije na istom teritoriju. Toma također navodi da su u atriju crkve sv. Stjepana pokopani mnogi hrvatski kraljevi i

⁶⁸ Zbog sličnosti s grčkom riječi Stefanos = vijenac, kruna. Opis svečanosti investiture u carskog patricija donosi car Konstantin VII. Porfirogenet u svom djelu *De ceremoniis aulae Byzantinae*, c. 56 (47), c. 57 (48), c. 61 (52) (53), vidi u: *J.J.Reiske, Corpus scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1829, pretisak na francuskom priredio i preveo A. Vogt, Paris 1967. *A. Dabinović, Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940, pretisak 1990, 77. Dabinović, imajući u vidu opis ceremonije smatra da se investitura morala odvijati u Konstantinopolisu gdje su patriciji insignia u prisutnosti cara primali od patrijarha u carigradskoj crkvi sv. Stjepana na hipodromu. Naprotiv Toma Arhidakon, pozivajući se na neki neimenovani dokument, piše da su insignija bila poslana na hrvatski dvor što bi značilo da se i tu odvijala ceremonija.

⁶⁹ Titulacijama prema protokolu carskog dvora posvetio je Konstantin Porfirogenet tri poglavlja svoje knjige: *De ceremoniis ...*, II c. 46-48. Po Tominom navodu tek su se od vremena Držislava hrvatski vladari *ab imperatoribus Constantinopolitanis* nazivali *eparhi sive patritii*.

kraljice, među kojima izdvaja uzvišenog kralja Krešimira. Otok je dakle nasljednicima kralja Stjepana Držislava, koji su se tu uz ostale ceremonije krunili i pokapali, bio dinastijskim svetištem.

Što u tom kontekstu znači navod Tome Arhiđakona koji piše kako su crkve privremeno bile dane nekim redovnicima da bi u njima neprestano obavljali obrednu službu?

Sudeći po vijesti iz Kronike, moglo bi se razumjeti da su crkve iz vlasništva nadbiskupije prešle u redovničke ruke. Mnogi su to tumačili osnutkom benediktinskog samostana na Otoku, dovodeći ga u vezu s valom montekasinskih redovnika koji je u 11. stoljeću zapljusnuo Dalmaciju.⁷⁰ Drugi su sumnjali u mogućnost prelaska nadbiskupskih crkava u vlasništvo samostana i obratno. Rački je, kao veliki poznavalac dokumenata iz najranije hrvatske povijesti, postavio pitanje zašto se među imenima brojnih opata koji se spominju kao svjedoci u različitim ispravama na pojavljuje ime nekoga koji bi se oslovljavao opatom solinskog samostana sv. Marije ili sv. Stjepana.⁷¹ Njegova su razmišljanja potaknula i kasnije istraživače solinskog Otoka da s oprezom uzimaju preciznu povijest tih crkava opisanu u Tominoj Kronici.⁷² Ipak, treba imati u vidu da su sva istraživanja na Otoku provedena poslije Račkog, a njihovi rezultati ni u jednom segmentu nisu opovrgnuli vijesti iz Kronike, nego, nadopunjavali su je potvrđujući njenu istinitost. Natpis na Jeleninom sarkofagu datirao je događaj i, poput "karike koja nedostaje u lancu", povezao čitav niz podataka važnih za njeno razumijevanje. Ostaci građevina pronađeni na lokalitetu dokazali su postojanje dvojnih crkava spomenutih u njenom 16. poglavlju, potvrđujući gradnju srednjovjekovnih gemina u Saloni koncem 10. stoljeća. Pokazalo sa da su svi navodi iz Kronike vezani uz solinske crkve točni, a Historia Salonitana prvorazredan povijesni izvor. Nema dakle razloga sumnjati ni u istinitost vijesti o sporu splitskog nadbiskupa i nekih redovnika oko prava na crkvu, koji je uostalom bio razlogom Zvonimirove arbitraže u Ninu. Vijest je Toma Arhiđakon prenio iz nekog dokumenta čiji je expositio razjašnjavao okolnosti koje su prethodile vraćanju crkava splitskom nadbiskupu Lovri. Nije isključeno da je crkve "privremeno" dao sam Lovro koji traži njihov povrat u Ninu. Naime, crkve je redovnicima mogao dati samo nadbiskup ako su mu doista pripadale. Za vrijeme ravnanja splitskom crkvom nadbiskupa Lovre na hrvatskom su se prijestolju

⁷⁰ I. Ostojić, o.c., 311, navodi kako je i Farlati mislio da je jedno vrijeme na Otoku bio benediktinski samostan. Istog su mišljenja bili i Kukuljević, Klaić, Viktor Novak, Katić i drugi, nasuprot Račkom koji je u to sumnjao. Ostojić je pak mišljenja da bi tu mogao biti samostan benediktinaca, ali uz crkvu sv. Marije, a nikako sv. Stjepana te je po njemu samostan na Sustipanu u Splitu jedini benediktinski samostan s tim titularom.

⁷¹ F. Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad JAZU LXXIX, Zagreb 1886, 164.

⁷² Ž. Rapanić- D. Jelovina, o.c.; uvažavajući dileme Račkog i oslanjajući se na pogrešnu Karaman-Dyggveovu interpretaciju baroknog predvorja građevine pod temeljima nove župne crkve, zaključili su kako ne postoji druga predromanička crkva na Otoku u Solinu, već da su iskopani ostaci barokne građevine; M. Jurković, L'eglise et l'état..., bilj.53. zaključuje kako je i Toma Arhiđakon pogriješio čitajući neki dokument krivo shvativši da kraljica Jelena gradi dvojne crkve na Otoku u Solinu, a ne da se radi o jednoj crkvi sa dva titulara. To međutim ne odgovara na pitanje zašto je vizitator u reambulaciji dobara splitskog nadbiskupa 1397. godine napisao da na Otoku postoje obje crkve.

promijenila četiri vladara. Brojne je benediktinske samostane u Dalmaciji nadbiskup osnovao zajedno s kraljem Petrom Krešimirom IV. pa bi i samostan na Otoku mogao biti dio tog programa. Krešimir je morao biti posebno zainteresiran za to da se nad grobovima predaka ustanovi permanentna molitva i briga, a ujedno je i jedini mogao dovoljno snažno utjecati na splitskog nadbiskupa i tražiti od njega da se odrekne toliko važnih crkava, među čijim se posjedima spominju i mlinovi na rijeci Jadru. Nasuprot tome, uvažavajući primjedbe Račkog i njegovu sumnju o benediktinskoj prisutnosti na Otoku, može se isto tako pretpostaviti da se *regularibus* ne odnosi na benediktinske redovnike, već na kanonike koji su u 11. stoljeću bili monaški organizirani, a kojima su crkve mogle pripadati, ali su ipak poslije, u vrijeme Zvonimira, vraćene nadbiskupu na njegov zahtjev.⁷³

Kralj Zvonimir je crkve vratio nadbiskupu, što dokazuju i brojne kasnije isprave, čime je vjerojatno samostan na Otoku bio dokinut. On je, kao rodonačelnik nove loze, očito razvrgnuo ostavštinu Držislavovih nasljednika provodeći svojevrstan *damnatio memoriae* nad spomenicima Trpimirovića. Njihovu je lozu namjeravao okončati zatvorivši posljednjeg Trpimirova nasljednika Stjepana u splitski samostan na Sustipanu, čijem je zaređenju svjedok zajedno sa svojom ženom Jelenom. Dokidanjem samostana i gubljenjem značenja, crkve na Otoku su počele propadati, a njihova je sudbina postala neizvjesna i prije provala Tatara 1242. godine, premda se čini da su u Tomino vrijeme one još postojale te da je opisano predvorje s grobovima on vidio. Novo svjetlo na okolnosti oko osnutka samostana na Otoku, to jest o tome kakvom je ranosrednjovjekovnom samostanu povezanom uz Jelenine crkve Arhidakon ostavio spomen, može pojasniti analiza ostataka arhitekture pronađene na lokalitetu u dosadašnjim arheološkim istraživanjima.

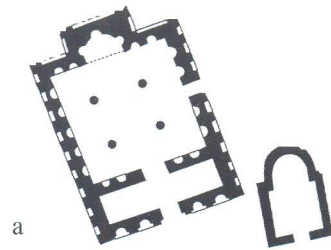
Nedvojbeno je da su istraživanja potvrdila postojanje Jeleninih crkava koje se spominju u Kronici na Gospinu Otoku. Još je značajnije da se istraživanjima pokazalo kako su Sv. Stjepan i Sv. Marija srednjovjekovne dvojne crkve nastale u Solinu u 10. stoljeću, u kojoj je tradicija *basilicae geminatae* vezana uz kasnoantičku arhitekturu.⁷⁴ Dyggve u dvojnim crkvama na Otoku vidi kasne replike starih salonitanskih gemina, smatrajući onu posvećenu sv. Stjepanu grobišnom, a drugu s titularom sv. Marije kongregacijskom crkvom.⁷⁵ Za crkvu sv. Marije Katić drži da bi mogla biti krunidbenom crkvom Trpimirovića.⁷⁶ Činjenica da u Solinu postoje dvojne crkve s konca 10. stoljeća, koje je podigla kraljica Jelena, potvrđuje Dyggveovu tezu o geminama, ali se u solinskom slučaju osim neosporne tradicije kasnoantičke *geminatae*, ova arhitektura može smatrati vezanom uz karolinške utjecaje i sličnu arhitekturu ranosrednjovjekovne Francuske i Italije, a ne uz antičku baštinu Dalmacije. Dvojne se crkve u ranom srednjem vijeku naslanjaju na funkcije

⁷³ Razlog je to zbog kojeg je Rački posumnjao u postojanje samostana u Solinu. Naime u dokumentima se od solinskih opata spominje samo *Urso abbas s. Moysis*, samostana za koji je jedino sigurno da je u 11. st. postojao, "... Ako je dakle i kada bio samostan uz crkve solinske sv. Stjepana i sv. Marije, moralo ga je dosta rano, svakako prije XII veka nestati." *F. Rački*, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII st., Zagreb 1894, 66.

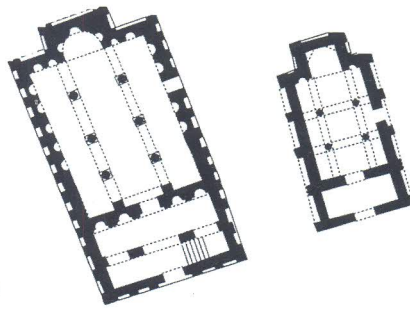
⁷⁴ *D. Rendić Miočević*, Pitanje kronologije razvoja salonitanskih gemina, VHAD 77, Split 1984, 174.

⁷⁵ *E. Dyggve*, Povijest salonitanskog kršćanstva, Izabrani spisi, Split 1989, 109.

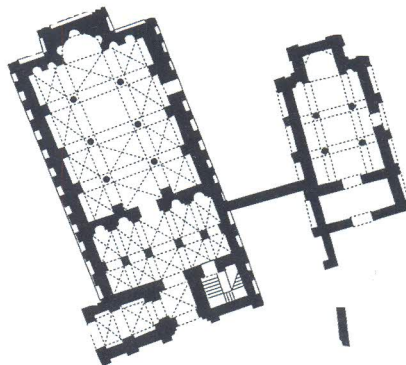
⁷⁶ *L. Katić* o.c. 195.

a

b

c

Razvoj srednjovjekovne crkve sv. Stjepana na Otoku: a) crkva 9. st., b) Jelenina obnova u drugoj polovici 10. st. i c) ranoromanička obnova u drugoj polovici 11. st.

koje su imale u ranokršćanskom razdoblju, tako da je jedna od njih ostala *domus episcopalis* koristeći se za svakodnevnu službu, a druga je bila namijenjena održavanju svečane liturgije i povezana je s novom kanoničkom disciplinom koja se širila iz Aachena odvajajući kapitularne i biskupske menze.⁷⁷ Kod srednjovjekovnih gemina jedna od crkava redovito je posvećena sv. Mariji i u pravilu je biskupska. Druga ima različite titulare poput crkava u Toulouseu, Rodezu, Le Mansu, Bayeuxu, Chartresu, Metz, primjerima spoja biskupske i kanoničke crkve.⁷⁸

U Parizu, Avignonu, Le Mansu i Bayeuxu uz Gospinu je crkvu kanonička posvećena sv. Stjepanu. U Toulouseu je crkva sv. Jakova osnovana uz biskupsku u 11. stoljeću, također kao kanonička crkva. U Rodezu je kanonička bila ona manja posvećena sv. Petru, u Metz, sv. Pavlu, u Chartresu pak svetima Sergiju i Bakhu.⁷⁹ Antička tradicija i karolinški utjecaj u sjevernoj Italiji uočljivi su na primjerima dvojnih crkava koje ima Milano, Brescia, Pavia, Bergamo, Como, Trst, Torcello i drugi.

Za solinske crkve znamo da ih je hrvatska kraljica dala splitskom nadbiskupu, pa je i u ovom slučaju sigurno da je jedna od njih, i to ona posvećena sv. Mariji, *domus episcopalis*,⁸⁰ a navod koji spominje da su bile dane *quibusdam regularibus* radi štovanja kraljevskih grobova govori u prilog pretpostavci da je druga crkva bila kanonička. Oni su naime uz neke katedrale živjeli zajedno po monaškim pravilima, a od 10. stoljeća poprimaju monaški način života i nazivaju se *canonici regulares*.⁸¹ Crkva sv. Stjepana bila je dakle kanonička, koja se u francuskim primjerima naziva *tout court*, namijenjena svečanim obredima i možemo je smatrati funeralnom zbog spomena grobova hrvatskih vladara u njenom predvorju, ali je također moguće da se u njoj krunio Držislav i njegovi nasljednici za kraljeve Dalmacije. Crkve sv. Stjepana i Marije, koje je Jelena *edificavit et dotavit*, slojevite su građevine i vjerojatno je jedna od njih obnovljena crkva koja je ranije postojala, a druga novoizgrađena zadužbina hrvatske kraljice. U karolinškim primjerima dvojnih crkava veća je bila kanonička namijenjena svečanoj liturgiji, a druga je služila kao *domus episcopalis*, u čemu se ogleda antička tradicija.⁸² Stoga je južna, manja crkva na Otoku u Solinu bila posvećena Gospi, a veća, sjeverna, sv. Stjepanu, zaštitniku kraljevske kuće, čije ime, uz hrvatsko, nose Jelenini nasljednici počevši od njena sina Stjepana Držislava do posljednjeg Trpimirovića. U ovakvoj raspodjeli titulara i funkcija trebao bi se potražiti odgovor na pitanja sporova nadbiskupa i redovnika oko vlasničkih prava nad crkvama na Otoku. Kod zasnivanja dvojnih crkava sv. Mariji je bila posvećena biskupska i vjerojatno mu je bila dana sa svim pripadnos-

⁷⁷ H. Jedin, *Velika povijest crkve IV/1*, Zagreb 1971, 370, 505.

⁷⁸ P. Piva, *La cattedrale doppia*, Bologna 1990, 103. U lombardijskim je primjerima sačuvana podjela dvojnih crkava na ljetne i zimske, od kojih je ona manja zimska, ali izgleda da je to specifičnost vezana uz ambrozijansku crkvu.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Sv. Marija je kao biskupska crkva bila ključna za pravo koje je splitski nadbiskup polagao na obje solinske crkve. Zbog toga se 1338. nadbiskup Dominik Luccari bavi prepisivanjem dokumenata crkve *st. Marije de Ottaz*, izostavljajući sv. Stjepana.

⁸¹ A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 319.

⁸² P. Piva, o.c. 105.

tima *in perpetuo*, a uz drugu, posvećenu sv. Stjepanu, kraljica je, po uzoru na europske vladare svog vremena, osnovala zborni kaptol s kanonicima organiziranim u vidu katedralnog samostana.⁸³ Aachenskom reformom zborni kaptol još nije bio potpuno odvojen od katedralnog, a na Otoku je vjerojatno bio utemeljen u skladu s obnovom takvih zajednica koje su osnivane sve više nakon 920. godine. Samostalnost i izdvojenost kanonika crkve sv. Stjepana od nadbiskupa nije bila presudna za ugrožavanje njegovih vlasničkih prava u 10. i prvoj polovici 11. stoljeća.

Kriza koja je pogodila kanonike u 11. stoljeću dovela je do nove reforme, kojom su se oni počeli organizirati u redove, nazivajući se regularni kanonici. Izgleda da se navod *quibusquam regularibus* iz Kronike odnosio na kanonike, monaški organizirane u skladu s promjenama kojima je bio zahvaćen zborni kaptol. Ako su regularni kanonici formirali samostan uz crkvu sv. Stjepana na Otoku, koja im je od početka pripadala, možemo doći do odgovora na pitanje kako su crkve prešle iz nadbiskupskih u redovničke ruke. Pitanje vlasništva time je i dalje ostalo neriješeno posebno crkve sv. Marije koja je osnutkom samostana ostala u njegovu krugu, premda je od vremena gradnje oduvijek bila *domus episcopalis* i neosporno biskupovo vlasništvo. Pretpostavka o osnutku samostana regularnih kanonika uz crkvu sv. Stjepana mogla bi razjasniti i neobično variranje naziva crkava na Otoku koje se u dokumentima različito nazivaju. Crkva sv. Stjepana naziva se *ecclesia, capella*, a uz nju je redovito vezan izraz *monasterio*. Uz crkvu sv. Marije pojam samostana pojavljuje se prvi put u dokumentima iz 14. stoljeća kada je možda obnavljan samostan na Otoku pod okriljem Šubića. U to je vrijeme splitski nadbiskup ponovno počeo isticati svoja prava na solinske crkve, davši prepisati posjede sv. Marije, što je koncem stoljeća okončano Ladislavovom reambulacijom i razgraničenjem Splita i Klisa.

⁸³ Kanoničkom regulom Chrodeganga od Metza († 766) gotovo izjednačena *vita canonica* i *vita monastica*, ali je ranije spomenutom reformom kanoništva sadržanom u *Institutio canonicorum*, ispravi donesenoj na Aachenskoj sinodi 816. godine, potencirana razlika između kanoničkih zajednica i samostana. Vidi u *H. Jedin*, *Velika povijest crkve III/1*, Zagreb 1971, 370, 505.

THE MEDIEVAL DOUBLE CHURCHES AT GOSPIN OTOK IN SOLIN

Radoslav Bužančić

In the 10th century, the Croatian Queen Helen, wife of King Mihajlo Krešimir II and mother of Stjepan Držislav, commissioned two churches in Solin, one dedicated to St. Mary and the other to St. Stephen. According to the Split chronicler, Thomas Archdeacon, the Queen gifted these churches to the Split Church of St. Domnius. They were later made available for a time to some monks, but were afterwards returned to the Split Church by King Zvonimir at the Nin Assembly. The same source says that there were tombs of many kings, including that of King Krešimir, in the atrium of the Basilica of St. Stephen. The churches were probably destroyed after invasions by the Tartars in the 13th century and by the Turks in the 16th century. Over the centuries they were renovated many times, but by the end of the 19th century no trace of them remained. Archaeological excavations conducted by the "Bihać" Society under the leadership of Don Frane Bulić established the location of one of the churches. The other stood on the site of the parish church of today but was destroyed by fire in the middle of the 19th century. These facts can be established by comparison of the geodetic records of 1820 and 1995 which marks precisely the position of the old church and results of research done on its floor. The key document confirming the existence of the churches is a description by Bishop Ladislav after his tour of the Split estate in 1397 at the request of King Sigismund, which states that there were two churches, St. Mary's and St. Stephen's, at Otok in Solin.

Remains of the two churches and a fragment of Queen Helen's Sarcophagus with an inscription were found during archaeological excavations. Material for further analysis of the locality exists in the form of archaeological maps, numerous notes from the period, photographs and some water-colour paintings of the old church.

Archaeological remains show that the churches were parallel, longitudinal buildings. The northern church was better preserved and had a spacious vestibule and three aisles. It is possible only to guess at the appearance of the southern church, though the water-colours painted by Petar Zečević around the year 1840 before the fire have exceptional value in this respect. One picture shows the architecture of the early-medieval church within a renovated Baroque facade with lesenes on the northern wall.

Double churches were thus built again in Salona in the tradition of *basilicae geminatae*, which has its roots in the architecture of late-Antiquity. Researchers realised that the double churches at Otok were replicas of the old Salona twins. They believed that the church dedicated to St. Stephen was burial church and that the other was congregational. Some thought that St. Mary's was the coronation church of the Trpimirović's Royal family. The fact that there are 10th century double churches in Solin, built by Queen Helen, confirms the twins hypothesis. In the case of Solin, however, apart from the undeniable tradition of late-Antiquity *geminatae*, this architecture can be connected with Carolingian influences and similar architecture in early-Medieval France and Italy, and not with the ancient heritage of Dalmatia.

Double churches in the early Middle Ages had functions belonging to the early Christian era, in that one of them remained *domus episcopalis* and was used for everyday service while the other was assigned for solemn liturgies connected with the new canonical discipline spreading from Aachen which divided the capitular and episcopal mensas.

In the case of the Lombard examples, there was a practice of using one of such double churches in summer and the other, smaller one in winter. However, it seems that this applied specifically to the Ambrosian church. In the twins of the Middle Ages, one church was regularly consecrated as the Church of St. Mary and was usually episcopal, whereas the other had various titles.

In the case of the Solin churches, we know that Queen Helen gifted them to the Split Archbishop and it is certain that one of them, St. Mary's, is *domus episcopalis*. There is a record which states that they were given *quibusdam regularibus* for the veneration of royal tombs, which supports the notion that the other church was canonical. In some cathedrals the canons lived according to monastic rules; from the 10th century they adopted a monastic life and were called *canonici regulares*. St. Stephen's was therefore canonical and was used for solemn rites. It could be considered to be a burial church, because of the tombs in its vestibule. However, it might have been used for the coronation of Držislav, and of those of his heirs who became Kings of Dalmatia. St. Mary's and St. Stephen's, *edificavit et dotavit* by Queen Helen were probably renovated and newly-built respectively. In the Carolingian examples of double churches the larger church was used for solemn liturgies and the other was *domus episcopalis*, where the ancient tradition is reflected. The southern, smaller church at Otok in Soline was dedicated to Our Lady and the larger, northern one to St. Stephen, protector of the Royal House.